

Mijn kind is mijn beloning

Een sociologisch onderzoek naar de betekenis van het volgen van hoger onderwijs in het leven van jonge studerende Antilliaanse, Creoolse en Marokkaanse moeders.

Masterthesis

Sociologie, Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid

Erasmus Universiteit Rotterdam

Faculteit Sociale Wetenschappen

Postbus 1738

3000 DR Rotterdam

Auteur

M.M. Schouten (364478)

Begeleidend docent

Dr. Th. W.M. Veld

Tweede lezer

T.M.I.C. Stam

Datum

Januari 2016

Inhoud

VOORWOORD	3
1 INLEIDING	4
1.1 AANLEIDING ONDERZOEK	4
1.2 FOCUS ONDERZOEK	5
2 ONDERWIJSAMBITIES VAN JONGE MAROKKAANSE EN ANTILLIAANSE MOEDERS- SOCIOLOGISCH VERKLAARD	6
2.1 DE (ETNISCH) SPECIFIEKE STANDAARDBIOGRAFIE	6
2.2 JONGE (ALLEENSTAANDE) ANTILLIAANSE MOEDERS	8
2.2.1 (Normen omtrent) Moederschap en gezinsvorming	8
2.2.2 Alleenstaand moederschap in de context van de Nederlandse verzorgingsstaat.....	9
2.3 JONGE MAROKKAANSE MOEDERS	11
2.3.1. (Normen omtrent) moederschap en gezinsvorming	11
2.3.2 Emancipatieprocessen binnen de tweede generatie jonge Marokkaanse moeders.....	12
2.3.3 Emancipatiestrategieën en kansen	13
2.4 KERNOPGAVEN VAN JONGE, AUTOCHTONE MOEDERS	14
3 ONDERZOEKSDOEL EN VRAAGSTELLING	16
3.1 ONDERZOEKSDOEL EN VRAAGSTELLING	16
3.2 RELEVANTIE	17
4 METHODE VAN ONDERZOEK	18
4.1 TYPERING VAN DE ONDERZOEKSOPZET	18
4.2 DIEPTE INTERVIEWS	19
4.3 WERVING VAN DE RESPONDENTEN	20
4.4 LOCATIE, DUUR EN VERWERKING INTERVIEWS.....	21
4.5 DATA-ANALYSE EN TOTSTANDKOMING TYPOLOGIE	21
5 CARIBISCHE GEDREVEN STIJGERS	23
5.1 INDIVIDUELE ACHTERGRONDEN	26
5.2 INRICHTING LEVEN ALS MOEDER	27
5.3 AANPAK LEVEN-WERKEN-LEREN	28
6 CREOOLSE OMZWAAIERS	31
6.1 INDIVIDUELE ACHTERGRONDEN	33
6.2 INRICHTING LEVEN ALS MOEDER	34
6.3 AANPAK LEVEN-WERKEN-LEREN	35
7 MAROKKAANSE BALANCERENDE VRIJHEIDSTRIJDERS	39
7.1 INDIVIDUELE ACHTERGRONDEN	41
7.2 INRICHTING LEVEN ALS MOEDER	42
7.3 AANPAK LEVEN-WERKEN-LEREN	46
8 CONCLUSIES EN DISCUSSIE	50
8.1 CONCLUSIES.....	50
8.2 DISCUSSIE EN AANBEVELINGEN	52
9 KANSSEN EN BEDREIGINGEN	52
LITERATUURLIJST	56
BIJLAGEN	60
BIJLAGE 1 INTERVIEWLEIDRAAD	60
BIJLAGE 2 ACHTERGRONDKENMERKEN RESPONDENTEN	65

Voorwoord

Als u deze Masterthesis over studerende allochtone moeders in het hoger onderwijs leest, betekent dit dat ik in staat gebleken ben om na een lange scriptieperiode mijn onderzoek succesvol af te ronden. Alleen al deze gedachte maakt dat ik met plezier en een hervonden *spirit* dit voorwoord schrijf.

Het onderzoeksthema heeft mij de afgelopen drie jaar op meerdere manieren bezig gehouden. Tijdens eerdere studies raakte ik steeds meer geïnteresseerd in ongelijkheidsvraagstukken die samenhangen met *gender en etniciteit*. Dit in combinatie met de ervaringen die ik als docent opdeed binnen het Instituut voor Sociale opleidingen aan de Hogeschool Rotterdam, maakte dat ik besloot om de master Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam te volgen. Ik startte hiermee vanuit de ambitie om een meer beleidsmatige blik op gendervraagstukken te ontwikkelen. Een collegereeks over landschappen van armoede bracht mij er uiteindelijk toe om mijn thesis te richten op het vraagstuk rondom de strategieën die jonge Antilliaanse, Surinaamse en Marokkaanse vrouwen inzetten om hun persoonlijke doelen te bereiken binnen de context van de moderne Nederlandse verzorgingsstaat en de rol van het hoger onderwijs hierin. Deze vrouwen maken actief keuzes ten aanzien hun eigen levensloop en mijn inziens is meer kennis en inzicht noodzakelijk over de achtergronden van hun gedrag. Dat maakt het mogelijk om als onderwijsbestuurder, manager of docent gericht beleid te ontwikkelen/ uit te voeren m.b.t. het bevorderen van het studiesucces van deze groepen.

Ik ben dankbaar voor de intensieve gesprekken die ik heb mogen voeren met veertien jonge studerende moeders uit bovengenoemde groepen. Zij hebben mij in vertrouwen genomen, hun kwetsbare én sterke kanten laten zien als mens en vrouw, en hun dromen & idealen gedeeld. Hierdoor heb ik een genuanceerder beeld gekregen van de achtergronden van gedrag en meer zicht gekregen op de verschillende leefwerelden en de complexiteit van het opgroeien in Rotterdam. Ik hoop dat de studenten die ik als docent begeleid hier direct al de vruchten van mogen plukken.

Het combineren van verschillende rollen viel mij persoonlijk zwaar. Toen tijdens de start van mijn scriptietraject bleek dat ik zelf een studerende moeder werd kreeg ik, zeker nadat mijn dochter geboren was, te maken met een balansverstoring. Mijn professionele ambities raakte op de achtergrond, en het duurde enige tijd voordat de verschillende aspecten van mijn identiteit weer meer in balans raakte. Het bleek voor mij lastig om langdurig in stilte gefocust te werken aan mijn onderzoek. Andere zaken leken altijd urgenter. Het onderzoeksproces stagneerde meerdere malen, en ik kan stellen dat de stimulans die ik elke keer weer kreeg van mijn scriptiebegeleider dr. Theo Veld van onschatbare waarde is geweest voor het uiteindelijk slagen van dit 'project'. Naast zijn kundige begeleiding bij het structureren van teksten en het versterken van mijn sociologische duiding, heeft hij vooral de verbondenheid weten te behouden en mij zelfvertrouwen gegeven om door te zetten.

Mijn dank gaat verder uit naar de gastvrijheid van Det en Theo, die in het staartje van het onderzoeksproces hun huis voor mij openstelde waardoor ik dagen achtereen in volledige afzondering aan het rapport kon werken. Dit bracht het plezier terug in het denk- en schrijfproces, wat ik lang niet heb kunnen voelen. Wat is het toch een heerlijk gevoel als alle puzzelstukjes in elkaar lijken te vallen. Ik vond een kind dragen en baren uiteindelijk een stuk simpeler en veel minder intensief.

Tot slot dank ik mijn lieve vriend en vader mijn dochter, Martijn. Mijn studie begon als een hobby maar heeft ons uiteindelijk flink wat stress bezorgd. Toch ben je mij altijd blijven steunen en heb je mij zelfvertrouwen gegeven om oplossingen te zoeken tijdens het stagnatieproces. Onze dochter Wieki is natuurlijk ónze grootste beloning. Die foto van Wieki, bovenop het aanrecht snoepend van de kwarktaart die ze met papa maakt terwijl mama voor het eerst dágen van huis is.....een warme herinnering die mij altijd bij zal blijven!

En Wiek, je hebt mij overdonderd! Het cliché is waar: nog lang na jouw geboorte leek het leven stil te staan, al het andere in perspectief plaatsend. Ik ben een héle trotse moeder.

Marjolijn Schouten
Dordrecht, januari 2016

1 Inleiding

1.1 Aanleiding onderzoek

In Nederland ligt de gemiddelde leeftijd waarop een vrouw haar eerste kind krijgt op 29,4 jaar (CBS StatLine, 2013). Vanuit internationaal perspectief gezien zit Nederland daarmee in de top van de landen waar het normaal is om het ouderschap uit te stellen totdat een vrouw en/of stel er zowel in sociaal – economisch als psychologisch opzicht gezien aan toe is om kinderen te krijgen. Naast de groep “late moeders” (45% is dertig+, bijna 13% van hen is 35 jaar of ouder, Raad voor de Volksgezondheid & Zorg, 2007) is er een kleine groep vrouwen die op relatief jonge leeftijd hun eerste kind krijgt. Als men verwijst naar jong moederschap betekent dit doorgaans binnen de Nederlandse context vrouwen die voor hun 24^e levensjaar hun eerste kind krijgen. Deze jonge moeders hebben vaak een kwetsbare sociaal-economische positie en jong moederschap wordt vaak gezien als een opvoedingssituatie met risicofactoren.

Er is relatief veel aandacht voor de problematische aspecten van jong moederschap, echter vanuit mijn ervaring als docent in het hoger onderwijs heb ik de indruk dat er ook een groep jonge moeders is met wie het relatief goed gaat. Daarmee doel ik op vrouwen die zelfredzaam (lijken te) zijn en het moederschap weten te combineren met het volgen van voltijd hoger onderwijs. Het gaat dan vooral om jonge allochtone vrouwen die afkomstig zijn uit specifieke etnische categorieën zoals de (Nederlands-) Surinaamse en Antilliaanse vrouwen. Dit zijn vrouwen die afwijken van het gemiddelde beeld dat in het hbo bestaat van de student, maar die doorgaans vaak buiten het blikveld van andere studenten en docenten om hard werken om hun verschillende rollen met elkaar te combineren. Sommige vrouwen staan er alleen voor, anderen dragen (al dan niet gehuwd) met hun partner de verantwoordelijkheid voor een gezin. Als docent bij de sociale opleidingen heb ik met behoorlijke regelmaat een jonge moeder in de klas (gemiddeld 1 per klas). Volgens het dossier Tienermoeders van het Nederlands Jeugdinstituut (NJI) studeerde er in 2009 naar schatting 2000 jonge moeders in het hoger onderwijs. Omdat er geen registratie plaats vindt van deze doelgroep zijn precieze cijfers echter onbekend.

Als docent valt mij op dat veel studerende moeders niet of nauwelijks bekend maken dat ze moeder zijn en niet snel om hulp vragen. Ze combineren schijnbaar moeiteloos de verschillende rollen, maar er bestaat een risico dat ze ineens “uit beeld” verdwijnen of ongemerkt flinke studievertraging oplopen. Juist omdat veel jonge moeders én eerste generatie student zijn (d.w.z. dat zij de eerste binnen hun familie zijn die hoger onderwijs volgen) én afkomstig zijn uit migrantengroepen, is het interessant om te onderzoeken hoe het deze groep vergaat in hun studie(loop).

Want hoewel steeds meer jongeren met een Turkse, Marokkaanse, Antilliaanse of Surinaamse achtergrond de weg naar het HO weten te vinden, verloopt de studieloopbaan van niet-westerse allochtone jongeren moeilijk. Er is sprake van onderprestatie van deze jongeren in het HO vergeleken met autochtone studenten: het duurt gemiddeld langer voordat zij hun diploma behalen en er is sprake van relatief veel uitval (Jennissen, 2006). Voor Marokkanen, Turken, Surinamers en Antillianen is de kans op afstuderen bijna tweemaal zo klein in vergelijking met autochtone studenten (Ooijevaar, 2010).

Het is nog niet precies bekend welke factoren precies een rol spelen bij het onderpresteren van niet-westerse allochtone studenten in het hoger onderwijs, maar onderzoek van RISBO (Wolff, Rezai & Severiens, 2010; Severiens, Wolff & Rezai, 2006) laat zien dat dit mogelijk samenhangt met het feit dat allochtone studenten vaker starten met een minder positieve uitgangspositie (lagere SES van herkomstmilieu) en zich (dientengevolge) minder thuisvoelen op de onderwijsinstellingen dan autochtonen. Recent promotieonderzoek van Wolff (2013) naar de rol van sociale hulpbronnen en de leeromgeving in het studiesucces voor niet-westerse allochtone studenten in het hoger onderwijs, bevestigt dat aansluiting van het waardenstelsel van een student met de heersende cultuur op een opleiding een voorwaarde is voor het bereiken van studiesucces. Wolff laat in deze studie zien dat er

een positief verband is tussen sociaal kapitaal (uit de kapitaalbenadering van Bourdieu, 1997) en academische en sociale integratie op de opleiding, twee variabelen die weer positief samenhangen met studiesucces. Het gaat dan vooral om de mate waarin studenten sociale hulpbronnen betrekken bij hun studiekeuze, ondersteuning krijgen uit eigen kring en een netwerk van medestudenten en docenten weten op te bouwen dat hen ondersteunt tijdens het studieproces bij inhoudelijke kwesties of (motivatie)problemen. Zowel onderzoek van Wolff (2013) als van Klip (2011) laat zien dat uitvallers in het hbo in het studiekeuzeproces beperkt gebruik hebben gemaakt van het netwerk van familie en vrienden en minder bruikbare informatie weten te halen uit hun netwerk. Blijvers ontvangen vaker dan uitvallers mentale, materiele en/of inhoudelijke ondersteuning uit het eigen netwerk. Ook ouders spelen hierbij een rol. Hoewel allochtone gezinnen verschillen in de mate waarin zij zich instellen op de moderne maatschappelijk context (Coenen, 2001), zien veel migrantenouders het hoger onderwijs als poort naar een betere toekomst. Hun vooruitgangswens maakt dat zij hun kinderen wijzen op de kansen die zij krijgen en moeten benutten (de sociale mobiliteitsgedachte). Dit kan als stimulerend worden ervaren en leiden tot mentale ondersteuning, maar mogelijk ook druk om te presteren als gevolg hebben. Allochtone studenten praten echter in vergelijking met autochtone studenten minder vaak met hun ouders over hun studie(voortgang) en krijgen minder inhoudelijke ondersteuning, aldus Wolff. En juist betrokkenheid van ouders is cruciaal, aldus Klip (2011): haar onderzoek laat zien dat ouders van studiestakers in het eerste jaar van het hbo (ongeacht etnische afkomst) minder betrokkenheid tonen bij de opleiding en zich niet tot nauwelijks bemoeien met de studiekeuze.

Allochtone studerende jonge moeders lijken op meerdere fronten af te wijken van de dominante normen in het onderwijs en hebben dikwijls beperkte materiele middelen die het studeren faciliteren. Aangenomen mag worden dat het voor deze studenten extra van belang is om zowel binnen als buiten de opleiding een ondersteunend sociaal netwerk te hebben. Maar wat is de kwaliteit van hun netwerk en in hoeverre weten zij hier sociale hulpbronnen uit te mobiliseren?

Voor studerende moeders is er geen speciaal beleid op hogescholen. Als het moederschap aantoonbaar tot studievertraging leidt (bijvoorbeeld vanwege een periode van uitval i.v.m. bevalling) valt dit onder de noemer van ‘persoonlijke omstandigheden’. Omdat er geen registratie van aantallen plaatsvindt is het lastig om inzicht te krijgen in de zwaarte van de omstandigheden waarbinnen deze jonge vrouwen hun studie proberen te voltooien. De jonge moeders proberen zo ‘nominaal’ mogelijk te studeren en studieachterstanden te vermijden. Omdat er geen specifiek doelgroepenbeleid is voor studerende moeders komt het voor dat de omstandigheden waarbinnen een jonge moeder aan haar studieloopbaan werkt lange tijd verborgen blijven, totdat het ergens in de loop van de studie mis gaat. Want nominaal studeren blijkt lang niet voor elke studerende moeder haalbaar, is ook mijn ervaring. Het is maar de vraag of het reëel is om als jonge vrouw in de context van de moderne samenleving ouderschapstaken met onderwijs te combineren. Er bestaat een risico om overbelast te raken en uit te vallen. Maatregelen als het sociale leenstelsel voeren de druk op en verhogen mogelijk de drempel voor hen om hoger onderwijs te volgen. Juist in Rotterdam, een multiculturele stad waarin relatief veel jongeren een lage opleiding hebben, is het van belang om getalenteerde jongeren binnen boord te krijgen én te houden op de onderwijsinstellingen. Vanuit bovengeschetste situatie is mijn motivatie ontstaan om een sociologisch onderzoek uit te voeren naar de sociaal-culturele context waarbinnen jonge allochtone vrouwen in hun levensplan kiezen voor de combinatie van moederschap met het volgen van voltijd hoger onderwijs. En in hoeverre biedt deze keuze ook daadwerkelijk kansen voor de verbetering van hun maatschappelijke positie?

1.2 Focus onderzoek

Het onderhavige onderzoek richt zich op jonge vrouwen van Antilliaanse, Surinaamse en Marokkaanse komaf die een voltijd hogere opleiding (hbo) combineren met moederschap. De keuze voor deze drie etnische categorieën kent zowel inhoudelijke als pragmatische gronden. In eerste instantie is op basis van een literatuurverkenning naar normatieve kaders omtrent moederschap en gezinsvorming gekozen voor Antilliaanse en Marokkaanse vrouwen als respondenten voor kwalitatief onderzoek.

Het blijkt namelijk dat de verwachtingen en normen inzake moederschap en gezinsvorming binnen beide etnische groepen er verschillen uitzien. Dat leidt tot de verwachting dat genoemde etnische groepen op te vatten zijn als sociologische ‘contrastgroepen’ als het gaat om de vraag welke variabelen van invloed zijn op de onderwijsambities van deze studerende moeders. In de loop van het onderzoeksproces werd duidelijk dat het moeizaam was om voldoende respondenten te werven. Dit leidde er toe de onderzoeksgroep uit te breiden met Surinaamse respondenten. De verantwoording voor de keuze voor deze etnische categorieën is te vinden in hoofdstuk 3 (methodologische verantwoording).

2 Onderwijsambities van jonge Marokkaanse en Antilliaanse moeders- sociologisch verklaard

Inleiding

In dit hoofdstuk volgt het theoretisch kader dat aan dit onderzoek ten grondslag ligt. Als uitgangspunt voor de literatuurstudie is de volgende vraag genomen: *Hoe vormen sociale en culturele processen binnen de eigen etnische groep het krachtenveld waarbinnen deze jonge allochtone vrouwen komen tot de combinatie van moederschap en studeren en welke strategieën zetten zij in om deze beide activiteiten succesvol te combineren?*

Aan de basis van dit onderzoek ligt de notie ten grondslag van een etnisch specifieke standaardbiografie. Hieraan wordt in de theoretische verkenning allereerst aandacht besteed. Daarna volgt een uitwerking van de achtergronden van jong moederschap, waarbij specifieke aandacht is voor de geselecteerde etnische categorieën én de leefwereld van autochtone jonge moeders. Dit heeft geleid tot een literatuuronderzoek naar de volgende thema’s:

- 1) Onderzoek naar de etnisch specifieke standaardbiografie en de invloed daarvan op *family formation norms*;
- 2) onderzoek naar alleenstaand moederschap in de context van de Nederlandse verzorgingsstaat;
- 3) onderzoek naar de emancipatie van tweede generatie jonge allochtone moeders;
- 4) onderzoek naar ervaren opgaven van autochtone jonge moeders.

De bespreking van deze thema’s mondt uit in het aandragen van bruikbare theorieën en een definitieve probleemstelling, waarna de opzet van het onderzoek volgt.

2.1 De (etnisch) specifieke standaardbiografie

Zowel nationaal als internationaal is er veel onderzoek gedaan, geschreven en gepubliceerd over jonge moeders. Jong moederschap wordt in de literatuur heel verschillend gedefinieerd. Als men in Nederland spreekt over jonge moeders verwijst men doorgaans naar vrouwen die voordat ze hun opleiding afgerond hebben en een stabiele positie op de arbeidsmarkt verworven hebben, hun eerste kind krijgen. Dat kunnen tienermoeders zijn, moeders jonger dan twintig jaar, maar ook vrouwen die voor hun 24^e levensjaar hun eerste kind krijgen. In het Rotterdamse jeugdbeleid kom ik ook documenten tegen waarin jong moederschap begrensd wordt tot 27 jaar. Kortom: jong moederschap is een relatief en rekbaar begrip, dat begrepen dient te worden in de context van het dominante levensloopperspectief in de postmoderne westerse samenleving. “Jong” en “levenslopen” worden niet als een universeel gegeven opgevat maar als een sociaal-culturele constructie.

Om het krachtenveld in beeld te krijgen waarbinnen studerende moeders van Antilliaanse en Marokkaanse komaf zich staande moeten zien te houden, is het van belang om specifieker in te zoomen op de sociaal culturele context waarbinnen deze vrouwen functioneren. In bijzonder op de normen omtrent de standaardbiografie in beide etnische groepen voor vrouwen. Jong moederschap

is immers een sociaal construct dat allereerst vormt krijgt binnen de context van de eigen etnische groep en zijdelings wordt beïnvloed door de context van het dominante “ witte” patroon.

De standaardbiografie (zoals beschreven door Beck, Du Bois- Reymond en Dieleman in: Evenhuis, 2002) houdt in de normen omtrent de leeftijd waarop en de wijze waarop het onderwijs wordt gevolgd, de volwassenheid begint, het huwelijk wordt aangegaan en het eerste kind geboren wordt – het zijn de normen omtrent de opeenvolgende fasen in het leven van kind naar bejaarde. Vorm en inhoud van deze standaardbiografie zijn in de etnische groepen die mij interesseren traditioneel sterk sekse-specifiek gedefinieerd. Aan mannen worden andere eisen gesteld dan aan vrouwen. Taak- en rolverdelingen tussen mannen en vrouwen baseren zich daarbij op (patriarchale) beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Uitgangspunt is een hiërarchisch-complementaire relatie, waarin aan de mannelijke en vrouwelijke kwaliteiten elk een eigen domein wordt toegeschreven. De man is kostwinner en beweegt zich in het publieke domein van werk etc.; de vrouw vervult de verzorgende rol en beweegt zich in het private domein van huishouding en moederschap.

De standaardbiografie is in Nederland sinds de jaren '70 van de vorige eeuw onder invloed van demografische veranderingen en moderniseringsprocessen bij autochtonen verdwenen en vervangen door een keuzebiografie. De norm van keuzebiografie wordt omschreven als “ een levensloop die niet alleen gezien wordt als resultaat van voorgeschreven ordeningen en regels maar ook van prioriteiten, keuzes en beslissingen van individuen zelf” (Evenhuis, 2002 p.14). De gedachte is dat individuen los zijn gekomen van traditionele normen (de standaardisering van levenslopen) en nu veel meer zelf kiezen hoe zij hun leven inrichten. De keuzebiografie wordt getypeerd aan de hand van vijf fasen waarbij binnen de jong volwassenheid (15 -30 jaar) identiteitsvorming centraal staat. Deze fase wordt gezien als een periode van verkenning, van oriëntatie op de samenleving en de rol en plaats die de adolescent daarin voor zichzelf ziet, vaak nog zonder zorgverantwoordelijkheid voor anderen en is vooral dominant onder hogeropgeleiden (Evenhuis, 2002).

1e fase	2e fase	3e fase	4e fase	5e fase
vroege jeugd	jong volwassenheid	consolidatie spitsuur	actieve ouderdom	
0-15 jaar	15-30 jaar	30-60 jaar	60-80 jaar	>80 jaar

1e fase	2e fase	3e fase
jeugd	volwassenheid	ouderdom
0-20 jaar	20-65 jaar	> 65 jaar

Fig. 1: van standaardbiografie (blauw) naar keuzebiografie (Evenhuis, 2002)

Actief je eigen leven plannen, dat bewust en doordacht doen, vereist echter bepaalde cognitieve en sociale vermogens waarover niet iedereen beschikt (Snel & Engbersen, 2004). In de praktijk blijkt het doordachte, bewuste element (zeker in de lagere klassen) afwezig te zijn en is er eerder sprake van een knutselbiografie (Du Bois-Reymond).

Het lijkt erop dat Antilliaanse en Marokkaanse vrouwen nog niet voluit meedoen aan de moderne keuzebiografie alhoewel ze dat model wel als institutionele praktijk en mogelijk ideaal waarnemen. Zelf groeien zij nog op in een meer traditionele culturele context. De etnische specifieke standaardbiografie van de eigen etnische groep beïnvloedt de *family formation norms*, die op hun beurt weer de aantrekkelijkheid van huwelijk en moederschap voor hen beïnvloeden en van invloed zijn op hun betekenisgeving aan de eigen situatie van (al dan niet ongehuwde) Antilliaanse en Ma-

rokkkaanse studentes. Deze vrouwen ontwikkelen een bi-culturele identiteit waarbij sprake zal zijn van een dubbel normatief perspectief: ze vergelijken hun situatie met de etnisch specifieke standaardbiografie uit de eigen groep en met de mogelijkheden en biografische normen van de Nederlandse situatie.

Inzicht in gezinsvorming binnen de Antilliaanse en Marokkaanse groep is voor het onderhavige onderzoek cruciaal. Immers, patronen van gezinsvorming zeggen iets over de positie die vrouwen uit etnische minderheden innemen. Daarnaast heeft gezinsvorming gevolgen voor de emancipatie van vrouwen. Met emancipatie wordt binnen dit document bedoeld op gelijke waardering van mannen en vrouwen, en het verschuiven of verdwijnen van seksespecifieke rollen en domeinen (Van Putten, 2004 p.67). Opvattingen over de rol van de vrouw in gezin en het publieke domein zijn bijvoorbeeld van invloed op de onderwijs- en arbeidsmarktparticipatie (Dagevos et al. 2003 in: Van Putten, 2004).

In de volgende twee paragrafen worden de etnisch specifieke normen binnen de Antilliaanse en Marokkaanse gemeenschap in relatie tot jong moederschap en gezinsvorming verder uitgewerkt. Hierdoor wordt het zichtbaar dat het om twee groepen gaat die als het gaat om normen omtrent moederschap en gezinsvorming een contrast vormen.

2.2 Jonge (alleenstaande) Antilliaanse moeders

2.2.1 (Normen omtrent) Moederschap en gezinsvorming

Jong moederschap komt relatief vaak voor bij Antilliaanse vrouwen in Nederland. Zo heeft 14 % van de Antilliaanse vrouwen van 15 tot en met 22 jaar in Rotterdam een kind (Reijnen & Van Dun, 2008). Het is opvallend dat jong moederschap aanzienlijk vaker voorkomt onder de eerste generatie Antilliaanse Nederlanders dan onder de tweede generatie (Garssen, 2006 in: Beets, 2007). Dat hangt mogelijk samen met de recente instroom van kansarme Antillianen.

Veel van de Antilliaanse vrouwen zijn bewust alleenstaand moeder, hetgeen wil zeggen dat zij kinderen krijgen en deze zelfstandig materieel en opvoedend verzorgen. In 2003 stond bijna een op de vijf (19%) van de Antilliaanse moeders in Nederland alleen voor de opvoedende taak (Van der Laan Bouma-Doff, W. & Groeneveld, S., 2004). Een verklaring hiervoor ligt in de matrifocale familiestructuur op de voormalig Nederlandse Antillen, waarin moeders een dominantere rol spelen dan vaders. Moederschap is binnen deze cultuur cruciaal voor het zelfbeeld van een vrouw en markeert het volwassen worden. Als je als vrouw volwassen wilt ogen behoort je moeder te worden.

In de matrifocale samenleving leven veel vrouwen niet alleen met hun kinderen, maar wonen ze in een *extended family network* waarbij sprake is van wederzijdse uitwisseling van steun tussen vrouwen (Ypeij, 2009). Er ligt een sterker accent op solidariteit op basis van bloedbanden via de vrouwelijke verwantschapslijn dan op huwelijkse banden. Er is sprake van een flexibele huishoudensvorming waarbij de vrouwelijke verwantschapsstructuur een belangrijk sociaal, financieel en zorgnetwerk vormt van moeder en dochter in bij elkaar wonende huishoudens (Universiteit van Nederlandse Antillen, 2010). Het leven in een dergelijk netwerk biedt vaak meer veiligheid dan het samenleven met een individuele partner, omdat vaders die geen werk hebben een enorme belasting kunnen zijn voor het gezin, en is daarmee een bewuste positieve keuze (Ypeij, 2009). De afwezigheid van mannen versterkt de positie van vrouwen en verhoogt hun status binnen de familie en de Antilliaanse samenleving. Dit geldt ook voor Surinaamse vrouwen: Creoolse vrouwen houden hun dochters als belangrijke opvoedingsboodschap voor *'Je diploma is je eerste man'* (Jap-A-Joe & Leseman, 1993, Niekerk, 1998 en Terborg, 2002 in Burke, 2013). Hiermee wordt bedoeld: het volgen van een opleiding moet je hoogste prioriteit zijn omdat die jou financiële zelfstandigheid verschaft en meer kansen biedt dan een man. Deze matrifocale traditie zetten Antilliaanse en Creoolse vrouwen voortgezet in Nederland, zij het dat de solidariteit onder vrouwelijke familieleden minder makkelijk overeind blijft in de geïndividualiseerde Nederlandse context.

Samenvattend: Jong moederschap is bij Antilliaanse vrouwen een strategie om volwassenheid te realiseren onder de voorwaarden van het matrifocale systeem dat geen betrouwbare vaders beschikbaar maakt. Meisjes worden opgevoed met gezinsverantwoordelijkheid in het vooruitzicht. Als alleenstaande Antilliaanse jonge moeder ben je echter in de Nederlandse samenleving kwetsbaar omdat deze het realiseren van zulk matrifocaal moederschap via de combinatie van opvoeding van kinderen met betaald werk zwaar maakt. Antilliaanse jonge moeders kunnen dan ook streven naar emancipatie door te kiezen voor een combinatie van moederschap en het volgen van hoger onderwijs. Een diploma vergroot immers het perspectief op inkomensverbetering. Vanuit hun eigen perspectief en gegeven de normen in de eigen groep is dat een kansrijke (doch zware) strategie.

2.2.2 Alleenstaand moederschap in de context van de Nederlandse verzorgingsstaat

Zoals eerder gezegd leiden volgens Berthoud (2000) zowel de afwijking van de norm als de gezinswaarden zelf tot een slechte sociaal economische positie van jonge (alleenstaande) Antilliaanse moeders. Enerzijds heeft dat te maken met het feit dat het volgen van een afwijkend levenspad in de Nederlandse samenleving tot stigmatisering en sociale afkeuring leidt (Keinemans, 2010; Ypeij, 2009) anderzijds is het in de context van de Nederlandse verzorgingsstaat zwaar om alleen voor een materieel verzorgende en opvoedende taak te staan (Ypeij, 2009). Omdat een deel van de allochtone jonge moeders van Antilliaanse komaf bewust alleenstaand is, is het relevant om stil te staan bij hetgeen in de literatuur bekend is over de situatie waarin alleenstaande moeders in Nederland verkeren en de wijze waarop ze proberen om hun hoofd boven water te houden.

In de wetenschappelijke (westerse) literatuur wordt alleenstaand moederschap vaak neergezet als een negatief verschijnsel en in verband gebracht met armoedeproblematiek. Zo vat Wilson (1996, in Ypeij, 2009) alleenstaand moederschap op als een teken van moreel en sociaal verval. Hij kwalificeert de verdwijning van het klassieke tweeoudergezin als een belangrijk kenmerk van *de inner-city ghetto*. Zijn argument is hierbij dat mannen in het ghetto minder aantrekkelijk zijn als huwelijkspartner omdat ze niet instaat zijn om als kostwinner voor hun gezin op te treden. Hij gaat hierbij uit van een patriarchaal perspectief op gezinsvorming waarbij vrouwen afhankelijk zijn van mannen. Alleenstaand moederschap is in zijn benadering een vorm van sociale chaos en desorganisatie, een kenmerk van de onderklasse en een gevolg van armoede en het falen van mannen om voor hun gezin te zorgen (Ypeij, 2009). Smith (1993, in Groenewoud red., 2009) maakt echter duidelijk dat er onderscheid moet worden gemaakt tussen matrifocale principes op de Antillen en de hedendaagse *Female Headed Households* in de V.S. die voort zijn gekomen uit een kerngezin, waar de man kostwinner was en de vrouw huisvrouw. Het zijn deze (voorheen kern)gezinnen die na een scheiding te maken krijgen met armoede omdat er geen vangnet is om op terug te vallen. De vrouw is hierdoor gedwongen terug te vallen op overheidsondersteuning.

Het Nederlandse sociaal beleid, een hybride verzorgingsstaat volgens de typologie van Esping-Andersen (Wildeboer Schut, Vrooman & de Beer, 2000) legt van oudsher veel nadruk op de rollen van de mannelijke kostwinner en die van de afhankelijke verzorgende huisvrouw (Ypeij, 2009). Zo werden vrouwen ontmoedigd om betaald werk te verrichten door het belastingvoordeel voor huishoudens met een niet werkende partner. Deze heffingskorting wordt inmiddels afgebouwd (http://www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/32777_geleidelijke_afbouw_van_de_geraadpleegd op 11 juli 2012) maar ook in andere aspecten van de verzorgingsstaatarrangementen en wetgeving rondom sociale voorzieningen is zichtbaar dat het beleid niet genderneutraal is. Ondanks het feit dat er in Nederland bijstand beschikbaar is, is het volgens Ypeij (2009) economisch gezien lastig om rond te komen voor alleenstaande moeders. De focus in het politieke debat ligt op participatie op de arbeidsmarkt, hetgeen lastig is vanwege de beperkte betaalbare kinderopvoorzieningen. Daarbij komt dat moeders onder de 18e jaar in Nederland geen recht hebben op een bijstandsuitkering. Verondersteld wordt dat zij onder de hoede van ouders vallen en daarmee automatische financiële steun ontvangen vanuit hun eigen familiale netwerk.

Diverse sociologen beweren echter dat er een spanningsrelatie bestaat tussen het aanbod van uitgebreide voorzieningen voor kwetsbare groepen in een samenleving enerzijds en de kansen op informele steun die mensen geven en ontvangen anderzijds (SCP 1999, Komter et al. 2000 in Ypeij 2000). De geïnstitutionaliseerde solidariteit van de verzorgingsstaat zou ten koste gaan van solidariteit tussen mensen onderling. Deze erosie van directe sociale verbindingen zou nog versterkt worden door het verval van sociale verbindingen in de hedendaagse geïndividualiseerde samenleving. Zo blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek van de Universiteit van de Nederlandse Antillen (2010) naar Arubaanse en Antilliaanse vrouwen in Nederland dat de meeste van deze geïmmigreerde vrouwen nauwelijks een netwerk hebben in hun omgeving. Deels is dit ook een (logisch) gevolg van het feit dat iemand bij migratie altijd (een deel van) het oude netwerk achterlaat en een nieuw netwerk moet opbouwen. Bovendien is Nederland een veel grotere samenleving dan bijvoorbeeld Curaçao zodat de kans groot is dat relevante anderen op honderd kilometer afstand zitten. Om in termen van Bourdieu te spreken: het familiale (bonding) netwerk is er niet en een ander netwerk daarbuiten- een bridging netwerk, is in hun beleving moeilijk op te bouwen. Deze geïmmigreerde vrouwen stappen zelf ook niet snel naar de hulpverlening toe omdat ze moeite hebben om mensen buiten hun bonding netwerk te vertrouwen. Dit zou deels samenhangen met de geslotenheid van de Antilliaanse cultuur (Universiteit van Nederlandse Antillen, 2010) en opvoedingswaarden als gehoorzaamheid en zelfredzaamheid (Pels, Distelbrink & Postma, 2009).

Echter, het onderzoek van Ypeij (2009) laat juist zien dat onderlinge hulp en informele sociale steun van groot belang is als **bestaansstrategie** voor alleenstaande moeders die rond moeten rondkomen van het minimumloon. Alle alleenstaande vrouwen, ongeacht hun etnische herkomst, hebben last van stigmatisering in hun eigen familie, in de omgeving en bij officiële instanties. De moeders krijgen het gevoel dat hun situatie hun eigen schuld is en dat ze het zelf maar moeten oplossen. Deelname aan sociale netwerken geeft de vrouwen de mogelijkheid om daaruit hulpbronnen en vormen van sociale steun te mobiliseren.

Uit het onderzoek van Ypeij (2009) blijkt dat de moeders die afkomstig zijn uit een meer matrifocale cultuur zich in de Nederlandse samenleving minder aan trekken van stigmatisering, beter voorbereid zijn op armoede en meer steun ervaren van andere vrouwen. De Surinaamse en Antilliaanse vrouwen zijn beter voorbereid op het leven als alleenstaand moeder dan autochtone vrouwen. Zij hechten inderdaad zoals eerder beschreven veel belang aan economische onafhankelijkheid vanwege teleurstellende ervaringen met mannen als partners en vaders en passen een aantal creatieve strategieën toe om de financiële druk te verminderen. Ypeij noemt de volgende strategieën:

- Zorgvuldig budgetmanagement :
- Zorgvuldige planning van uitgaven zoals zuinig leven of sparen voor onvoorziene uitgaven;
- Strategisch samenstellen van het huishouden: hierbij wordt het huishouden zo samengesteld dat er meer geld kan worden besteed door bijvoorbeeld de kinderen bij anderen onder te brengen of lasten van kinderen onderling te delen;
- Ontwikkelen van meervoudige inkomenstrategieën: er wordt geprobeerd om niet van één inkomen afhankelijk te zijn, bijvoorbeeld door zelf meerdere inkomens te verwerven;
- Toegang tot informele steunnetwerken: financiële ondersteuning van familie of vrienden en kennissen;
- Toegang tot ondersteuning of subsidies van de overheid: bijvoorbeeld door bijzondere bijstand aan te vragen of je aan te melden bij schuldsanering.

Het sociale netwerk van alleenstaande Antilliaanse moeders is van cruciaal belang ook voor overleving in de verzorgingsstaat. Hier halen de vrouwen verschillende vormen van steun uit, namelijk praktische, financiële en sociaal-emotionele steun. Opvallend is het dynamische karakter van hun huishoudens: er is sprake van een voortdurende dynamiek van samensmelten en weer uiteengaan. De meeste steunverleners voor deze alleenstaande moeders zijn vrouwen met dezelfde etnische achtergrond (etnische homogeniteit). Een klein aantal van hen is niet van Antilliaanse komaf maar heeft wel een zwarte huidskleur en Afrikaanse oorsprong. Meestal zijn de steunverleners echter af-

komstig uit hun eigen familie of verwantennetwerk. Geografische nabijheid is echter geen voorwaarde: sommige vrouwen voelen zich intensief gesteund door mensen in het buitenland (Ypeij & Snel, 2000).

Relevantie:

Jonge alleenstaande Antilliaanse vrouwen combineren activiteiten die volgens de keuzebiografie pas in een volgende (vierde) levensfase gecombineerd zouden worden, namelijk het volgen van onderwijs met intensieve zorg en opvoedingsverantwoordelijkheden voor jonge kinderen. Daarnaast hebben deze jonge vrouwen grote financiële lasten en werken ze er daarom vaak ook bij. Het is dus niet alleen de vraag hoe deze jonge vrouwen omgaan met deze zogenaamde *combinatiedruk*, maar ook hoe het lukt om financieel rond te komen. Op welke manier weten zij hun hoofd boven water te houden? Welke bestaansstrategieën zetten zij daartoe in? En in hoeverre weten zij uit hun (informele en formele) sociale netwerken hulpbronnen en vormen van sociale steun te mobiliseren? Omdat er een groot verschil is in de onderwijspositie van de eerste versus de tweede generatie Antilliaanse Nederlanders is het interessant om ook bij dit onderzoek te kijken of dezelfde verschillen bestaan *binnen* de Antilliaanse groep studerende moeders. De tweede generatie Antillianen bevindt zich op een onderwijsniveau vergelijkbaar met autochtone Nederlanders, terwijl van de eerste generatie slechts 57% een startkwalificatieniveau wist te behalen (Huijnk et al, 2010). Deze achterstand heeft te maken met de recente instroom van kansarme (eerste generatie) Antilliaanse jongeren in Nederland. De tweede generatie Antilliaanse Nederlanders hebben vaak ouders die ooit als studiemigrant naar Nederland zijn gekomen en in Nederland een goede sociaaleconomische positie hebben bereikt. Verder hecht de tweede generatie Antilliaanse Nederlanders het meest aan geïndividualiseerde verhoudingen binnen het huishouden modernere opvattingen over de rol van mannen en vrouwen dan de eerste generatie (Huijnk et al, 2010). Jong moederschap komt zoals eerder gezegd vaker voor onder de eerste generatie Antilliaanse vrouwen dan onder de tweede generatie. In dit onderzoek is het dus interessant om te kijken of welke verschillen er zijn tussen de eerste en tweede generatie migranten in het omgaan met het studerend moederschap. Bijvoorbeeld is de verwachting dat de eerste generatie Antilliaanse jonge moeders een beperkter netwerk hebben dan de tweede generatie en dat de eerste generatie jonge Antilliaanse moeders in het algemeen vooral gebruik maken van informele sociale steun.

2.3. Jonge Marokkaanse moeders

2.3.1. (Normen omtrent) moederschap en gezinsvorming

Dat jonge studerende Marokkaanse moeders een hele andere positie in hun etnische groep innemen dan jonge Antilliaanse studerende moeders, blijkt uit het feit dat de gemiddelde leeftijd waarop tweede generatie Marokkaanse vrouwen in Nederland hun eerste kind krijgen nauwelijks onder de gemiddelde leeftijd van autochtone vrouwen ligt (Gijsberts et al, 2012). Ook komt alleenstaand moederschap onder hen zelden voor. Dit heeft te maken met het feit dat de meeste Marokkanen zichzelf als een Moslim beschouwen. In de islamitische cultuur is sprake van een relatief sterke moederschapsideologie (Pels & De Gruyter, 2006) en bestaan er traditionele normen waarin onderschikking aan de groep en de seksespecifieke rolpatronen zeer belangrijk is. Het hebben van een relatie (huwelijk) en gezinsvorming behoren volgens die normen in elkaars verlengde te liggen. Uit het Onderzoek Gezinsvorming Jonge Allochtonen (OGJA, 2004) uitgevoerd door het Centraal Bureau voor Statistiek (in: Distelbrink & Loozen, 2005) blijkt dat ook voor de meeste tweedegeratie Marokkanen het krijgen van kinderen iets vanzelfsprekends is. Vanwege de strenge opvattingen rondom voorhuwelijks seksualiteit komt tienermoederschap relatief weinig voor (vergelijkbaar met autochtone vrouwen zo rond de 3 á 4 % , Garssen & Nicolaas, 2006; Reijnen & Van Dun, 2008). De meeste Marokkaanse tienermoeders zijn bovendien gehuwd, al is er op dit gebied sprake van een groot verschil tussen de generaties: van de eerste generatie tienermoeders (meest huwelijksmigran-

ten) is 83 procent gehuwd, van de tweede generatie tienermoeders is nog slechts 48 procent gehuwd (Schoorl, 2006). Om de eer van de familie te beschermen wordt een huwelijk op jonge leeftijd wenselijk geacht voor vrouwen indien zij zwanger worden (Lucassen & Laarman 2009 in Gijsberts, Huijnk & Dagevos, 2012). Er wordt dan voornamelijk met een partner van de eigen herkomstgroep getrouwd (Gijsberts et al, 2012). Ongehuwd samenwonen wordt zowel door de eerste als tweede generatie Marokkanen veelal afgekeurd (De Valk, 2006). Tweede generatie Marokkanen starten huwen doorgaans op jongeren leeftijd dan autochtonen (Distelbrink & De Graaf, 2005 in: Distelbrink & Loozen 2005). Dit heeft ook te maken met hun gemiddeld lagere opleidingsniveau in vergelijking met de gemiddelde autochtoon en met de etnisch specifieke standaardbiografie. Recente cijfers van het Sociaal Cultureel Planbureau laten zien dat ook het gemiddelde kindertal boven dat van autochtone Nederlanders ligt. De gemiddelde leeftijd waarop de tweede generatie Marokkaanse vrouwen hun eerste kind krijgen ligt echter met 29 jaar nauwelijks onder de gemiddelde leeftijd van autochtone vrouwen (Gijsberts et al., 2012).

Samenvattend: Jonge Marokkaanse moeders zijn getalsmatig en normatief gezien een uitzondering in hun eigen groep. De verwachting is dat dit helemaal voor jonge studerende Marokkaanse moeders geldt. Omdat veel vrouwen die jong trouwen nooit op de arbeidsmarkt participeren, zullen Marokkaanse vrouwen met ambities en emancipatiewensen het trouwen moeten uitstellen tot na de studie en het moederschap koste wat kost moeten vermijden (want dat moederschap leidt tot een huwelijk). Voor het onderhavige onderzoek is dan ook de deelvraag relevant of volgens de respondenten hun Marokkaanse omgeving een combinatie van jong moederschap met het volgen van onderwijs accepteert. In hoeverre wordt het deze jonge vrouwen (door man en schoonfamilie) toegestaan om zich naast het moederschap te blijven ontwikkelen? En is binnen bovengeschetste achtergrond (waarin zorg een vrouwenzaak is) de combinatie van studie en gezin bovendien niet een te grote last? Hoe houden studerende jonge Marokkaanse moeders hun meervoudige en complexen rollen in evenwicht?

2.3.2 Emancipatieprocessen binnen de tweede generatie jonge Marokkaanse moeders

Zoals eerder beschreven is er binnen de traditionele Marokkaanse gemeenschap sprake van een duidelijke verwachting ten aanzien van de levensloop van de Marokkaanse vrouw (huwelijk, gezinsvorming, zorgrol). Dit past bij de belangrijkste (opvoedings)waarden respect en conformiteit (Pels, 2004 in: De Valk, 2006). Maar de normen omtrent gezinsvorming binnen de Marokkaanse gemeenschap in Nederland verschuiven steeds meer richting het dominante "witte" patroon. Vooral onder hoogopgeleide jonge Marokkanen is er sprake van een stijgende waardering voor autonomie van het individu (Pels & De Gruyter, 2006). Er bestaat een beweging van traditionele waarden naar modern individualisme. Zo laat Belabas (2010) in haar onderzoek naar partnerkeuzeprocessen van jonge tweede generatie Marokkanen zien dat er sprake is van een verschuiving van een traditionele en gearrangeerde vorm van huwelijkssluiting naar een meer moderne van huwelijkssluiting, die een vrije partnerkeuze van jongeren veronderstelt. Het initiatief voor het vinden van een partner ligt steeds vaker bij de jongere zelf en laat ruimte over voor eigen inbreng in de totstandkoming van de partnerkeuze. Expliciete goedkeuring van de huwelijkskandidaat door de ouders blijven de jongeren echter belangrijk vinden, aldus Belabas.

Cijfers uit 2008 afkomstig uit het Onderzoek Gezinsvorming Jonge Allochtonen (OGJA) laten zien dat jonge Marokkaanse vrouwen (18-27 jaar) moderne opvattingen hebben over de combinatie van werk en zorg voor jonge, niet schoolgaande, kinderen. Hun opvattingen zijn zelfs nog wat moderner dan die van de autochtone vrouw. Zo blijken Marokkaanse jonge vrouwen het buitenshuis werken van jonge moeders vaker te accepteren dan autochtone vrouwen en vrijwel alle jongeren vinden het volgen van een opleiding net zo belangrijk voor meisjes als voor jongens. Marokkaanse mannen en vrouwen zijn echter vaker dan hun autochtone leeftijdgenoten van mening dat de vrouw geschikter is om voor de kinderen te zorgen dan de man. Daarnaast is het opvallend dat de verschillen in opvattingen tussen de seksen onder de Marokkanen groot zijn, vooral door de moderne opvattingen van de vrouwen. Omdat de man vast houdt aan zijn traditionele rol als kostwinnaar en de

vrouw het belangrijk vindt om een maatschappelijke positie te verwerven heeft dit een dubbele taakbelasting voor jonge Marokkaanse vrouwen tot gevolg (Distelbrink & Loozen, 2005). Daarbij leidt dit bij hoogopgeleide meiden tot dilemma's rond het partnerkeuzevraagstuk. Belebas (2010) laat zien dat meiden die goed opgeleid zijn op dating sites op zoek zijn naar een moderne Marokkaans Nederlandse man: de jongens die zij in hun eigen kring in het dagelijkse leven tegenkomen vinden zij vaak te traditioneel en te weinig ruimdenkend. Trouwen met een niet Marokkaan is voor de meeste meiden echter ook geen reële optie. De Marokkaanse huwelijksmarkt lijkt binnen deze groep uit balans, omdat zowel de vraag naar en het aanbod van huwelijkskandidaten niet op elkaar aansluiten (Belabas, 2010).

Geleidelijk aan verschuift de *zorgidentiteit* van de Marokkaanse vrouw richting een *balansidentiteit* (Pels & De Gruyter, 2006). Vanwege de sterke oriëntatie op de familie en waarden als respect en conformiteit is het de vraag in hoeverre er ruimte is voor een jonge vrouw om autonoom keuzes te kunnen maken. In deze context is het relevant om stil te staan bij veelgebruikte emancipatiestrategieën en kansen door allochtone vrouwen.

2.3.3 Emancipatiestrategieën en kansen

Onderzoek van Pels & De Gruyter (2006) naar de emancipatie van de tweede generatie van jonge (23-28 jaar) Turkse en Marokkaanse vrouwen laat zien dat Marokkaanse vrouwen steeds meer bewegingsvrijheid ervaren en manieren hebben gevonden om eigen doelen te bereiken. De wens voor autonomie gaat bij deze jonge vrouwen echter sterk gepaard met de wens om bij hun keuzes rekening te houden met de verwachtingen van ouders en andere familieleden. Welke keuze een vrouw ook maakt op het gebied van scholing of werk, het gezinsbelang blijft goed bewaakt. Pels & De Gruyter spreken in deze context van "relationele autonomie". Zij benoemen acht **emancipatiestrategieën** die ingezet worden door de vrouwen (p.29), te weten:

- Onderhandelingsstrategie (met ouders regels en voorschriften bespreken);
- leven in twee-wereldenstrategie (zich thuis conform de regels gedragen, buitenshuis "je eigen ding doen");
- trouwenstrategie (maakt ontsnappen aan invloed van ouderlijk huis mogelijk);
- trouwen om te scheiden;
- werken strategie ("wie betaalt bepaalt");
- religiestrategie (een hoofddoek dragen geeft bv meer bewegingsvrijheid);
- doorstuderen (uitstellen van zorgverantwoordelijkheden);
- zoeken naar een voorbeeldfiguur of netwerk waar je wat aan hebt.

In bovengenoemde studie wordt duidelijk dat binnen een bepaalde bandbreedte "eigen" keuzes gemaakt kunnen worden. Veel vrouwen besluiten bijvoorbeeld zonder interventie van anderen om met de partner te trouwen. Slechts een klein deel van de vrouwen geeft aan dat hun belangrijkste overweging om te trouwen was te kunnen ontsnappen aan de invloed van het ouderlijk huis. Maar ook dit onderzoek laat zien dat relatie- en gezinsvorming in elkaars verlengde liggen; bijna elke vrouw ziet het krijgen van kinderen als iets dat vanzelfsprekend bij het huwelijk hoort. De vrouwen die hun zwangerschap bewust uitstelden zijn voornamelijk hoog en middelbaar opgeleid en geven als belangrijkste reden dat zij en hun partner elkaar eerst beter willen leren kennen. Een kwart van hen geeft als reden voor uitstel van zwangerschap de studie te willen afmaken en/of eerst te willen bouwen aan een eigen carrière. De (schoon)familie speelt ook een rol in de besluitvorming rondom de timing van het eerste kind: er is "bemoeienis" en soms zelfs sprake van zware sociale druk om hier niet lang mee te wachten. Het huwelijk vormt geen belemmering om te gaan werken, kinderen soms wel. Omdat de taakverdeling vaak "vanzelf" ontstaat (er wordt vooraf weinig expliciet over onderhandeld) en bij vrouwen de zorgrol dominant is, komt relatief veel werk rondom de opvoeding en het huishouden bij de vrouw te liggen. Zoals eerder gezegd ontvangt de vrouw uit haar familie vaak concrete steun bij deze taken. Mannen zijn verantwoordelijk voor het financiële beheer (Distelbrink,

2005 in Pels & De Gruyter, 2006). Hoewel de vrouwen het recht op autonomie van de vrouw in theorie erkennen, leidt de dominantie van de zorgende rol voor veel vrouwen in de praktijk tot beperkingen in de keuze- en bewegingsvrijheid.

Het op jonge leeftijd huwen kan een (on)bewuste strategie zijn om meer zeggenschap te krijgen over eigen leven. Daarnaast heeft deelname van vrouwen aan het onderwijs hun actieradius aanzienlijk vergroot. Het volgen van vervolgonderwijs is een kans om de individuele vrijheid op te rekken mits de jonge vrouwen laten zien dat zij zich verantwoordelijk gedragen en het vertrouwen van hun ouders waard zijn. Onderwijs kan dan een strategie zijn om autonoom beslissingen te kunnen nemen.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat onderwijs en partnerkeuze in bovengenoemd onderzoek van Pels & De Gruyter aangemerkt worden als bepalend voor emancipatiekansen. Goed presteren op school is een manier om cruciale keuzemomenten (partnerkeuze en huwelijk), waarin de meisjes niet autonoom kunnen beslissen, uit te stellen. Ook de partnerkeuze wordt als bepalend voor emancipatiekansen gezien, uitgaande van de gedachten dat de partner die je kiest degene is met wie je moet onderhandelen over je rol, positie en ambities. Als vrouwen erin slagen om een partner te vinden die in deze zin bij hen past, dan bevordert dit hun emancipatiekansen (Pels & De Gruyter, 2006). Het is echter niet juist om te veronderstellen dat deze jonge Marokkaanse vrouwen met hun (kandidaat)-partners daarover bewust onderhandelen. Eerder genoemd onderzoek tonen dat de sterke socialiserende werking van de moederschapsideologie en “de macht van de vanzelfsprekendheid” nog vaak resulteren in een onderschikking van de vrouw bij de huwelijksvorming en in de rolverdeling binnen het gezin.

Relevantie:

Het volgen van hoger onderwijs kan een bewuste strategie zijn van jonge Marokkaanse moeders om meer bewegingsvrijheid te creëren en te voorkomen dat ze vast komen te zitten in een zorgrol. Het gaat dan dus om het verkrijgen van meer autonomie. In dit kader is het interessant om te onderzoeken wat de drijvende kracht is achter de schoolloopbaan van deze vrouwen en welke gezinsinvloeden er bestaan uit op keuzen en kansen van (tweede generatie) jonge Marokkaanse moeders. Omdat de vrouwen vaak gehuwd zijn en hun partner voor het inkomen zorgt gaat de theorie rondom bestaansstrategieën voor deze etnische categorie minder op. Bij mijn onderzoek naar Marokkaanse moeders is het vooral relevant om zicht te krijgen op de hulpbronnen die zij inzetten om de verschillende tegenstrijdige en welke strategieën een rol spelen bij processen van emancipatie.

Het onderzoek van Pels & de Gruyter is specifiek gericht op Turkse en Marokkaanse moeders. Het is echter goed mogelijk dat ook Antilliaanse vrouwen emancipatiestrategieën hanteren. Antilliaanse studerende moeders hebben waarschijnlijk als eerste referentiepunt de etnisch specifieke norm van het matrifocale systeem. Ten opzichte van die norm kan de combinatie van alleenstaand moederschap en studeren een strategie zijn die goede kansen biedt op emancipatie. In het licht van onderhavige onderzoek is het relevant om te onderzoeken of en zo ja op welke emancipatiestrategieën de Antilliaanse moeders inzetten.

2.4 Kernopgaven van jonge, autochtone moeders

Autochtone, jong volwassen vrouwen die kinderen krijgen terwijl ze nog studeren wijken zoals eerder beschreven af van de norm van de keuzebiografie. Keinemans (2010) laat in haar kwalitatieve onderzoek naar de leefwereld van autochtone tienermoeders zien dat deze jonge moeders in de Nederlandse samenleving te maken krijgen met stereotypen, vooroordelen, negatieve beeldvorming en afwijzing. De jonge moeders interpreteren deze ervaringen als vormen van oneer en miskennis. Keinemans plaats haar onderzoek binnen de context van de morele problematisering die jonge moeders ten deel valt: “als jonge moeder heb je nog niks bereikt zonder diploma, werk en maatschappelijk aanzien” (Keinemans, 2010 p.9). Haar onderzoek levert interessante theoretische inzichten op, zoals de complexe en diepgaande opgaven (door Keinemans kernopgaven genoemd) waarvoor jonge moeders zich geplaatst zien. De complexe en diepgaande opgaven waar jonge moeders mee te ma-

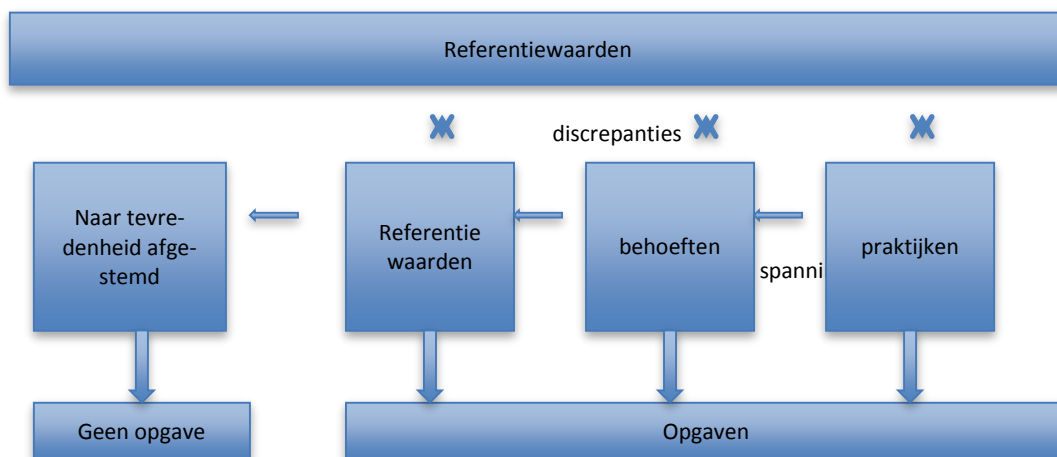
ken krijgen hangen samen met de vooroordelen waarmee ze worden geconfronteerd. De jonge vrouwen voelen zich gestigmatiseerd en ervaren diverse spanningen en conflicten. Deze spanningen en conflicten verbindt Keinemans aan een zestal referentiewaarden die elk verwijzen naar specifieke levenssferen, te weten:

1. het traditioneel gezinsleven;
2. het moederschapsideaal;
3. het opvoedingsideaal;
4. maatschappelijke waarde hebben;
5. zelfontplooiing;
6. zelfredzaamheid.

Bovengenoemde referentiewaarden zijn op te vatten als bewuste of onbewuste normatieve kaders, morele oordelen van de omgeving waarin het belang van zelfstandigheid en autonomie het meest in het oog springt. Dit zorgt voor druk op de levens van de jonge moeder en haar kind.

Keinemans laat zien dat jonge moeders botsende referentiewaarden ervaren. Normatieve standaarden lijken dan onverenigbaar te zijn, bijvoorbeeld het vervullen van het moederschapsideaal maar tegelijkertijd ook werken aan persoonlijke groei. Referentiewaarden kunnen daarnaast ook botsen met persoonlijke wensen en behoeften van een jonge moeder. Of een vrouw kan spanning ervaren omdat er een discrepantie bestaat tussen het ideaal en de werkelijke situatie. Daarnaast brengt het jonge moederschap zwaarte en moeite met zich mee, bijvoorbeeld de afwezigheid van een biologische vader waardoor de jonge moeder alleen voor belangrijke beslissingen komt te staan. Het onderzoek laat ook zien hoe nadrukkelijk jonge moeders zich miskend voelen en in reactie daarop verschillende strategieën hanteren, zoals publiek vertoon van kracht, om deze miskening te keren. Tegen de achtergrond van de bovengeschetste waardehorizon formuleren de jonge moeders **drie kernopgaven** waar ze voor komen te staan:

1. *hoe geef ik binnen de normatieve kaders mijn eigen leven opnieuw vorm en richting?*
2. *Hoe creëer ik een stabiel gezinsleven?*
3. *Hoe positioneer ik mijzelf in mijn sociale netwerk?*

Figuur 2: Discrepancies (Keinemans, 2010 p.187)

Relevantie:

Het onderzoek van Keinemans expliciteert referentiewaarden die gelden voor autochtone jonge moeders en brengt deze referentiewaarden in verband met negatieve beeldvorming over en gevoelens van afwijzing bij deze groep. Het is de vraag in hoeverre jonge Marokkaanse en Antilliaanse moeders dezelfde referentiewaarden ervaren / hanteren als de autochtone categorie. Marokkaanse en Antilliaanse vrouwen bewegen zich immers tussen twee culturen en ontwikkelen van daaruit een

bi-culturele identiteit. Ze worden dus niet alleen beïnvloed door het dominante westerse patroon maar ook door de normen omtrent gezinsvorming binnen hun eigen etnische groep. De verwachting is dat de etnisch specifieke standaardbiografie als norm de referentiewaarden en kernopgaven een vorm geeft die afwijkt van de dominante of moderne standaardbiografie. Voor jonge Antilliaanse moeders hoeft het klassieke gezinsleven bijvoorbeeld helemaal niet nastrevenswaardig te zijn, terwijl de verwachting is dat jonge Marokkaanse moeders sterk hechten aan het kerngezin. Ook de inkleuring van een referentiewaarde zal verschillen: het Antilliaanse normatieve kader en het Marokkaanse normatieve kader zien er immers heel anders uit dan het dominante autochtone. Dat roept de vraag op met welke spanningen deze Antilliaanse en Marokkaanse moeders precies te maken krijgen en in hoeverre ervaren spanningen op groepsniveau vergelijkbaar zijn.

3 Onderzoeksdoel en vraagstelling

3.1 Onderzoeksdoel en vraagstelling

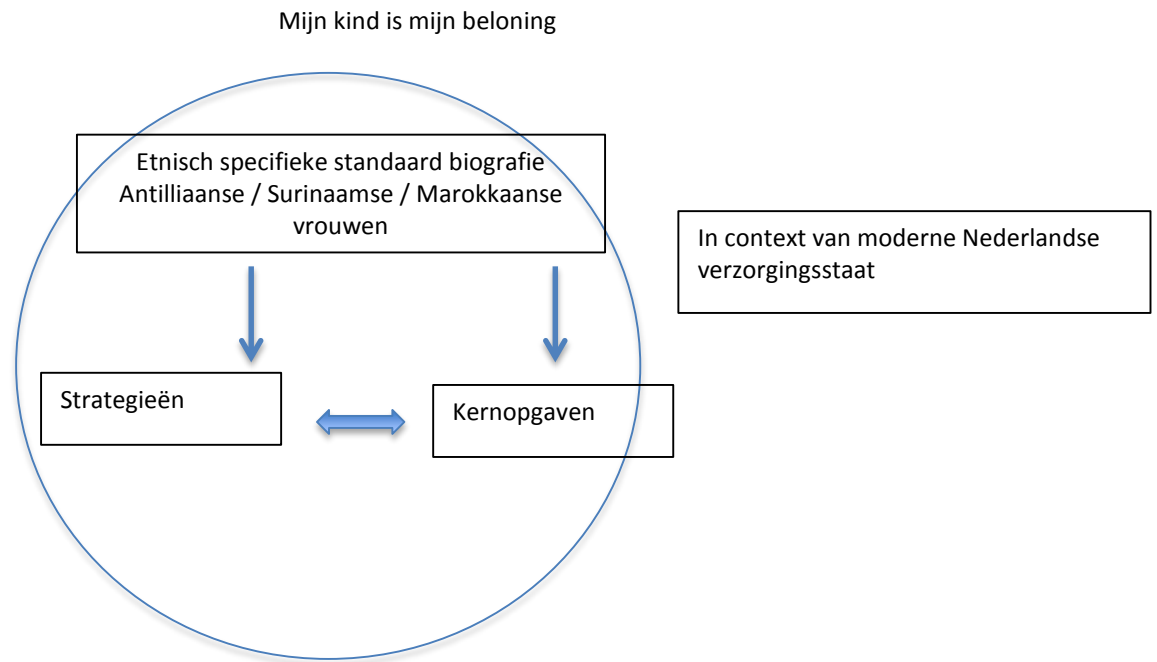
Het onderhavige onderzoek is kleinschalig opgezet en kwalitatief van aard. De focus is gelegen op het onderzoeken hoe de etnisch specifieke *standaardbiografie* de kernopgaven beïnvloedt waar (al dan niet getrouwde) Antilliaanse, Surinaamse en Marokkaanse studerende moeders zich voor geplaatst zien. Daarbij is gekeken naar de wijze waarop deze vrouwen specifieke bestaans- en/of emancipatiestrategieën hanteren om hun eigen doelen te realiseren in de context van de moderne Nederlandse samenleving. Er is onderzocht in hoeverre er sprake is van ideaaltypische verschillen tussen de etnische categorieën, die voortvloeien uit de wisselwerking tussen de etnisch specifieke standaardbiografie en de Nederlandse verzorgingsstaat.

Het onderzoek beoogt bij te dragen aan inzicht in:

1. de wijze waarop sociale, culturele en religieuze opvattingen een sociologisch verklaring bieden voor:
  - a) de levensloop en belangrijke keuzeprocessen van Antilliaanse, Surinaamse en Marokkaanse studerende moeders;
  - b) de ervaren kernopgaven waar deze jonge vrouwen zich voor geplaatst zien;
  - c) de strategieën die deze jonge vrouwen toepassen om hun eigen doelstellingen te realiseren.
2. de manier waarop steunende actoren keuzen en kansen van deze vrouwen positief beïnvloeden;
3. de verschillen in levensplan, feitelijke levensloop en beïnvloeding daarvan bij respectievelijk jonge Antilliaanse, Surinaamse en Marokkaanse moeders.

Uit bovengenoemde doelstellingen is de volgende vraagstelling afgeleid: *Hoe beïnvloedt de standaardbiografie als etnisch specifieke norm omtrent family formation de kernopgaven waarvoor jonge studerende Antilliaanse, Surinaamse en Marokkaanse moeders (20 t/m 28 jaar) zich geplaatst zien? Hoe gaan deze vrouwen om met problemen bij het realiseren van de aldus geformuleerde kernopgaven in de context van de Nederlandse verzorgingsstaat en welke bestaans- en/of emancipatiestrategieën hanteren zij?*

Figuur 3 Schematische weergave van het onderzoeksgebied

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden is gewerkt met een aantal richtinggevende vragen en centrale concepten die een sociologisch analysekader bieden:

1. Wat zijn de centrale **drijfveren** van de jonge studerende moeders om het moederschap te combineren met een voltijd studie?
2. Wat zijn de **doelrichtingen (of referentiewaarden)** die de jonge moeders “goed” en nastrevenswaardig vinden en in hoeverre worden deze gekleurd door opvattingen die gelden binnen de specifieke eigen etnische categorie?
3. In hoeverre krijgen de studerende moeders te maken met negatieve beeldvorming of **stigmatisering**, zowel in de *ingroup* als *outgroup*?
4. In hoeverre ervaren de jonge studerende moeders spanningen tussen verschillende doelrichtingen en tot welke **kernopgaven** leidt dit?
5. Welke **bestaans- en emancipatiestrategieën** zetten de jonge studerende moeders in om hun ervaren opgaven te realiseren?
6. Welke **hulp en steun** zijn behulpzaam bij ervaren kernopgaven en welke rol is hierin precies weggelegd bij voor **ondersteunende netwerken**?
7. In hoeverre is er sprake van **ideaaltypische verschillen** tussen de verschillende etnische categorieën en wat betekent dit voor de positie van de studerende moeder in de context van de Nederlandse verzorgingsstaat?

3.2 Relevantie

De *maatschappelijke relevantie* van dit onderzoek is gelegen in het feit dat er gekeken wordt naar de wijze waarop vrouwen uit zogenoemde “kansengroepen” proberen om, ondanks hun achterstandspositie, hun maatschappelijke ambities vorm te geven. Het bevorderen van de maatschappelijke positie van verschillende generaties migrantenvrouwen is al decennia lang een belangrijk aandachtsgebied in het Nederlandse emancipatiebeleid (Pels & De Gruyter, 2006) en onderwijs wordt hierbij gezien als een belangrijke emancipatiemotor. Hiervoor zijn een aantal argumenten aan te voeren:

Ten eerste bevinden jonge moeders zich in het algemeen in Nederland in een relatief zwakke economische positie (Robson & Berthoud, 2003). Hoe dit precies samenhangt met cultuur, opleiding en samenleving is nader beschreven in het theoretisch kader van deze studie. De financiële kwetsbaarheid van de jonge moeders blijkt o.a. uit onderzoek naar de financiële situatie van studenten (Hanoeman et al, 2009), waarin met name studerende moeders als “kwetsbaar” naar voren komen. Dit onderzoek laat zien dat vijftien procent van de alleenstaande studerende moeders schul-

den heeft. Om de cirkel van armoede te doorbreken, is het van belang dat deze vrouwen hun hbo-opleiding voltooien en daarbij ondersteuning krijgen.

Ten tweede bestaat er mogelijk een groep allochtone studerende vrouwen die zich niet (direct) in een zorgwekkende financiële positie bevindt, maar zich ondanks onderdrukkende processen probeert te emanciperen. Onderwijs biedt hen mogelijkheden voor zelfontplooiing, het ontwikkelen van (sociale) vaardigheden en kennis. Het succesvol afronden van hoger onderwijs biedt deze vrouwen de ruimte om zich verder te ontwikkelen, een positie te verwerven op de arbeidsmarkt en financieel onafhankelijk te worden.

Tot slot is deelname van allochtonen aan het HO in het algemeen van groot belang voor de sociaal- economische integratie van allochtonen (Ooijevaar, 2010) en de benutting van het in de samenleving aanwezige kennis- en arbeidspotentieel. Vanwege de structurele tekorten op sommige delen van de arbeidsmarkt heeft Nederland hoogopgeleide vrouwen nodig om de kenniseconomie te versterken. Maatschappelijke ontwikkelingen zoals de invoering van een sociaal leenstelsel kunnen van invloed zijn op de openheid van het hoger onderwijs voor studenten die uit lagere sociale milieus komen. Juist die openheid is zo essentieel voor kansengroepen om te kunnen stijgen op de maatschappelijke ladder.

Door kennis te verkrijgen over de leefwereld van de studerende Antilliaanse, Surinaamse en Marokkaanse moeders is het mogelijk om passende ondersteuning te bieden en zo getalenteerde hbo'ers aan boord te houden. Voor beleidsmakers is het van belang om inzicht te krijgen in ontwikkelingen die zich voordoen op het gebied van emancipatie van de verschillende generaties migranten vrouwen, teneinde effectief beleid te kunnen voeren ter versterking van de maatschappelijke positie van deze vrouwen.

Wetenschappelijk gezien heeft de focus lange tijd gelegen op de problematische aspecten rondom het ontstaan van tienermoederschap en de veronderstelde negatieve sociaal-economische gevolgen. Hierdoor is er relatief weinig kwalitatief onderzoek beschikbaar over de leefwereld van jonge moeders die actief participeren in de samenleving en de betekenis die er binnen specifieke etnische categorieën aan jong moederschap wordt toegekend. Een sociologische analyse over de achtergronden van processen rondom gezinsvorming in relatie tot de keuzes die jonge (ambitieuze) vrouwen maken in hun levensloop ontbreekt nog.

De wetenschappelijke meerwaarde van dit onderzoek bestaat uit het bij elkaar brengen van eerder genoemde kaders en het onderzoeken in hoeverre de theorieën opgaan voor de huidige generatie jonge ambitieuze vrouwen afkomstig uit specifieke etnische categorieën (*Theory adjustment*). Dit levert nieuwe kennis op met betrekking tot de werking van sociaal culturele processen op keuze-processen van studerende moeders en de spanningsvelden waar deze vrouwen mee te maken krijgen. Daarnaast genereert dit onderzoek nieuwe kennis over strategieën die helpend zijn bij processen rondom emancipatie, sociale stijging en studiesucces toegespitst op Marokkaanse, Antilliaanse en Surinaamse studenten.

4 Methode van onderzoek

4.1 Typering van de onderzoeksopzet

Er is gekozen voor een kwalitatieve onderzoeksbepijdering. Kwalitatief onderzoek maakt het mogelijk om rijke, gedetailleerde data te verzamelen waarbij de diepte in kan worden gegaan. De focus ligt bij dit onderzoek op de interpretaties die de studerende moeders aan hun handelen geven en de achterliggende motivatie voor bepaalde keuzes. Deze data is vervolgens in een breder sociologisch kader geplaatst waarbij gekeken is naar mogelijke verbanden met theoretische noties als *de etnisch specifieke standaardbiografie* en *de context van de verzorgingsstaat*.

Ik ben mij bewust van de mogelijke invloed die uitgaat van mijn dubbelrol als hbo docent én onderzoeker op de betrouwbaarheid van de data. Ik heb er bewust voor gekozen om geen studenten te interviewen aan wie ik ten tijde van het onderzoek les gaf. Dit betekende dat ik het grootste deel van de studenten niet kende. Deze aanpak heeft mogelijk consequenties gehad voor de werving van de Marokkaanse studenten, hier kom ik in de discussie op terug. Richting de respondenten ben ik open geweest over mijn werk als docent, maar heb ik in mijn zelfpresentatie de focus gelegd op de onafhankelijke positie als onderzoeker en het wetenschappelijke motief. Dit betekent onder andere een borging van de anonimiteit en motivering van het onderzoek in het kader van de proeve van bekwaamheid voor het masterprogramma sociologie. Toch is het mogelijk dat mijn docentschap heeft geleid tot een vertekening van de onderzoeksresultaten.

4.2 Diepte interviews

In een voor de respondent vertrouwelijke omgeving zijn semi-gestructureerde diepte interviews afgenomen. Hierbij werd gewerkt met een topiclijst welke als leidraad voor het interview fungeerde. Hierdoor kon goed bewaakt worden dat alle relevante onderwerpen aan bod zouden komen.

Om de validiteit van het onderzoek te bewaken zijn er eerst drie proefinterviews afgenomen en is daarna op basis van deze eerste ervaringen de topiclijst enigszins herzien. Zo bleek een open openingsvraag (*Kan je wat over jezelf en jouw achtergrond vertellen?*) een prettige, laagdrempelige start van het interview te zijn waardoor beide gesprekspartners de gelegenheid kregen om zich op elkaar af te stemmen. Vaak leverden de antwoorden op deze vraag veel inzicht in de omstandigheden waarbinnen de jonge vrouwen tot studierend moederschap zijn gekomen. Ook gaf het mij als onderzoeker de gelegenheid om in te voegen in het verhaal van de respondent en heb ik zo geprobeerd de vrouwen echt zelf aan het woord te laten. Sommige vrouwen begonnen hun verhaal heel breed en gingen uitgebreid in op hun kindertijd en vroege jeugdervaringen, andere vrouwen hielden het beknopter en spitsten hun verhaal sneller toe op de context waarbinnen het kind geboren werd en de keuze voor het volgen van een hbo opleiding. Achterliggende gedachte hiervan is geweest om juist het “insiders perspective” van jonge migranten- vrouwen die actief keuzes maken in hun levensloop omhoog te laten komen en hen het gevoel te geven dat hun verhaal er toe doet. Dit perspectief ontbreekt vaak in wetenschappelijk- en praktijk onderzoek naar jong moederschap.

Een andere wijziging betrof de afronding van het onderzoek. Ik vroeg de eerste drie respondenten om de volgende zin af te maken: “ *Als ik zeg: ‘moeder zijn terwijl je opleiding nog niet afgerond is.....’, hoe zou jij dan deze zin afmaken?*”. Op basis van de eerste interviews bleek dat de vrouwen het lastig vonden om hier invulling aan te geven. Om die reden is dit element vervolgens achterwege gelaten.

Voor elk onderwerp (topic) geldt dat er ook vooraf subtopics vastgesteld zijn zodat er goed doorggevraagd kon worden op specifieke elementen. In de topiclijst waren hiervoor speciale aanwijzingen te vinden.

De belangrijkste topics van het interview waren:

1. Hoe ben je tot het moederschap gekomen, al dan niet voorafgaand aan je studie?
2. Wat motiveert jou om het moederschap met een voltijdsstudie te combineren?
3. Hoe kijken mensen uit je omgeving aan tegen studierend moederschap?
4. Welke levensdoelen stel je je voor te realiseren in de komende jaren ?
5. Moederschap en “ kernopgaven”: Welke belemmeringen kom je tegen in de combinatie van moederschap met studie? Hoe ga je daar mee om?
6. Moederschap en financiën; hoe lukt het je om financieel rond te komen?
7. Wat zijn steunende (f)actoren, wat maakt dat het je lukt om de verschillende rollen te combineren?
8. In hoeverre heeft het moederschap nadelige gevolgen voor het nastreven van je onderwijsambities (gehad)? Hoe probeer je die onderwijsambitie overeind te houden?
9. Achtergrondkenmerken.

Een uitwerking van de topiclijst is te vinden in bijlage 1 (interviewleidraad).

4.3 Werving van de respondenten

De werving van de respondenten en de afname van de interviews vond plaats in de periode februari-2013 tot en met oktober 2013. In eerste instantie (februari-april) was de werving gericht op Marokkaans-Nederlandse en Antilliaans(e)(- Nederlandse) studenten die een voltijd opleiding aan een hogere onderwijsinstelling (hbo) combineren met de zorg en opvoeding voor tenminste één kind. De werving richtte zich op Marokkaanse en Antilliaanse vrouwen die voor hun vijfentwintigste levensjaar hun eerste kind hebben gekregen. Hierbij maakte het niet uit aan welke onderwijsinstelling deze studenten studeerden, maar de actieve werving vond in eerste instantie plaats vanuit de Hogeschool Rotterdam.

Deze respondenten zijn op verschillende manieren geworven, namelijk door a) flyers op te hangen op de locatie Museumpark van de Hogeschool Rotterdam; b) medewerkers van een aantal hogeschoolbrede voorzieningen (te weten het *Steunpunt Studerende Ouders*, *Antuba* – mentoraat voor Arubaanse en Antilliaanse studenten, *Amani*- mentoraat voor Marokkaanse studenten en het *deca-naat*), docenten binnen de opleiding Pedagogiek en een collega onderzoeker van Hogeschool Inholand te verzoeken om de doelgroep aan te spreken voor deelname aan het onderzoek; c) meerdere malen een korte oproep op het intranet van de hogeschool te plaatsen; d) Gebruik te maken van de snow-ball sampling methode waarbij aan geïnterviewde moeders of aan (oud) studenten met wie ik als docent in contact stond gevraagd is of ze nog iemand anders kenden die tot de doelgroep behoort.

Omdat de aanmelding van de respondenten in moeizaam verliep is besloten om de doelgroep te verbreden en tevens Surinaamse studenten bij het onderzoek te betrekken. De verantwoording hiervan is gelegen in het feit dat deze vrouwen net als Antilliaanse vrouwen afkomstig zijn uit een matrifocaal gezinssysteem, en dat de verwachting is dat studierend moederschap een andere invulling en betekenis krijgt binnen de groep Antilliaanse en Surinaamse vrouwen t.o.v. Marokkaanse studenten die afkomstig zijn uit het nucleaire familiesysteem. Met andere woorden: de hypothese was dat er zich een vergelijkbaar patroon zou aftekenen bij de Antilliaanse en Surinaamse studenten. Dit heeft nog zeven respondenten in de periode mei-oktober opgeleverd. Als kleine attentie en dankje voor deelname aan het onderzoek kreeg elke respondent een cadeaubon van 5 euro voor een lokale banket bakkerij die goed bekend staat onder de studenten van de locatie Museumpark en/of werd zij op een drankje getraakteerd.

Wervingskanaal	Respondent / etnische categorie
Steunpunt Studerende Ouders	Respondent 3 / Caribisch (Aruba) ¹ Respondent 4 / Caribisch (Aruba)
Flyer	Respondent 6 / Marokkaans, tweede generatie
Hint	Respondent 5 / Antilliaans, tweede generatie Respondent 11 / Antilliaans, eerste generatie (Curaçao) ² Respondent 12 / Antilliaans, tweede generatie Respondent 13 / Antilliaans, eerste generatie (Curaçao)
Snowball	Respondent 8 / Antilliaans, eerste generatie (Curaçao) Respondent 9 / Surinaams, tweede generatie
Persoonlijk contact/ overige docenten	Respondent 1 / Marokkaans, tweede generatie Respondent 2 / Marokkaans, tweede generatie Respondent 7 / Antilliaans, tweede generatie Respondent 10 / Surinaams, tweede generatie Respondent 14 / Marokkaans, tweede generatie

Tabel 1 Werving respondenten (n=14)

¹ Respondent 3 en 4 hebben zich gelijktijdig aangemeld voor deelname aan het onderzoek en zijn vriendinnen.

² Respondent 11 en 13 hebben zich gelijktijdig aangemeld voor deelname aan het onderzoek en noemen zichzelf nichtjes.

Tijdens het interview wordt duidelijk dat respondent 11 een kind heeft van de broer van respondent 13.

4.4 Locatie, duur en verwerking interviews

De interviews zijn afgenomen op een locatie naar keuze, waarbij het van belang was dat de respondent zich vrij genoeg voelde om een vertrouwelijk gesprek te voeren. Het merendeel van de interviews (7) heeft plaats gevonden op een rustige plek op de Hogeschool Rotterdam, bij het paviljoen van locatie Museumpark. Vier interviews vonden plaats bij de respondent thuis. Één interview vond plaats op een terrasje in het centrum van Dordrecht en één interview is afgenomen in de buitenruimte van Erasmus Universiteit/ Hogeschool Rotterdam (Campus Woudestein). Tot slot is één interview afgenomen in een rustige foyer van de hogeschool InHolland (locatie Diemen).

Voor vrijwel alle interviews geldt dat er niemand anders bij aanwezig was. Het is eenmaal voorgekomen dat een interview werd afgenomen in de huiskamer van een respondente, terwijl haar kind gelijktijdig in de direct naastgelegen ruimte (zonder deur) wakker in bed lag. Daarnaast is één interview grotendeels afgenomen in aanwezigheid van een goede vriendin van de respondent. Deze respondent gaf aan dat zij zich hierdoor meer vertrouwd voelde om het gesprek aan te gaan. Bij deze beide interviews kan men zich afvragen in hoeverre de respondent zich echt vrij voelde om over alle onderwerpen open te praten.

De interviews werden zowel door de weeks overdag, als in de avond of in het weekeind afgenomen. Gemiddeld duurden de gesprekken ruim anderhalf uur (95 minuten), het kortste interview duurde ruim 1 uur en een kwartier, het langste interview 2,5 uur.

Op één participant na hebben de vrouwen toestemming gegeven om het interview op te nemen met behulp van een audio-recorder. Deze opnames werden getranscribeerd (letterlijk uitgetypt). Tijdens het interview dat niet opgenomen is zijn steekwoorden, korte zinnen en letterlijke uitspraken genoteerd. Deze aantekeningen zijn binnen 24 uur uitgewerkt met het oog op het betrouwbaarheidsaspect. Alle gegevens zijn vertrouwelijk verwerkt en er is de garantie gegeven dat geen van de resultaten direct te herleiden zijn tot individuele personen.

4.5 Data-analyse en totstandkoming typologie

De data die via deze weg zijn verzameld zijn vervolgens stapsgewijs geanalyseerd. Allereerst zijn alle interviews gecodeerd op papier voor de attenderende begrippen. Daarbij kreeg elk van de onderscheiden codes een duidelijke referentie naar de achterliggende relevante tekstpassage van de respondenten. Vervolgens ben ik, vanuit de hypothese dat studierend ouderschap een andere invulling en betekenis krijgt binnen de twee verschillende culturele gezinssystemen (het matrifocale en het nucleaire gezinssysteem), preciezer naar het gecodeerde materiaal en de onderlinge verbanden gaan kijken. Dit leidde tot een grove patroonaftekening waarbij niet alleen onderscheid kon worden gemaakt tussen etnische categorieën, maar ook tussen verschillende generaties van studerende migranten- moeders. Op basis van deze stap is per interview een samenvatting gemaakt waarbij ordening heeft plaatsgevonden per deelvraag. In een apart document zijn per respondent uitspraken genoteerd die de kern van de inhoud verhelderen. De laatste stap bestond uit het analyseren van alle samenvattingen per etnische categorie, waarbij de eerste en tweede generatie uit elkaar is getrokken. Als kapstok voor deze analyse fungeerden de kernbegrippen van het onderzoeksveld, waarbij het specifiek ging om de vraag hoe (geïnternaliseerde) normen met betrekking tot rolopvattingen en levenslooppatronen (gegeven de etnische groep waartoe de respondent behoort) van invloed zijn op conflicten en spanningen die deze jonge moeders in de Nederlandse context ervaren en de rol die het hoger onderwijs heeft in de doelen deze vrouwen zichzelf stellen. Dit leidde uiteindelijk tot drie verschillende groepen studerende moeders.

➤ Analytische elementen

De drie groepen van respondenten die ik vanaf het begin van het onderzoek onderscheidde bleken van elkaar te verschillen op de volgende elementen:

1. Opgegroeid in Nederland of op de eilanden
2. Aanspraken op voorzieningen van de (Nederlandse verzorgings)staat
3. Potentiële beschikbaarheid van steunende relaties vanuit de familie en bredere omgeving
4. Familiestructuur van herkomst
5.. Motto gezin van herkomst
6. Jong moederschap 'normaal' of 'deviant' binnen eigen kring
7. Combinatie studie/werk en moederschap 'normaal' of 'deviant' binnen eigen kring
8. Leeftijd respondent ten tijde geboorte eerste kind
9. Zwangerschap bewuste keuze of ongepland
10. Huidige gezinssamenstelling

➤ Dimensies van de typologie

De uitgeschreven typologie is gebaseerd op de scores van de respondenten op bovengenoemde elementen die onderling verbonden zijn, dat wil zeggen waarvan de onderlinge intrinsieke verbondenheid sociologisch is te duiden.

De twee basisdimensies waarop de typen zich van elkaar onderscheiden zijn:

- 1) Het type migrant, welke doorwerkt in de aanspraken op sociale voorzieningen en de potentiële beschikbaarheid van steunbronnen binnen eigen kring (element 1,2 en 3);
- 2) Het type gezin dat traditioneel is voor de groep van herkomst en bepalend is voor het socio-culturele referentiekader waarbinnen de respondente is opgegroeid (element 4,5,6 en 7);

Binnen de drie ideaaltypen is er echter variatie waarneembaar ten gevolge van aanvullende dimensie drie en vier, te weten:

3) Zwangerschap toevallig/ongeluk of weloverwogen (element 8 en 9);

4) Momenteel al dan niet levend met een partner (element 10).

De positie van een individuele respondent op dimensies 3/4 is minder goed sociologisch te verklaren en lijkt samen te hangen met toeval of individueel biografische factoren.

In onderstaande tabel wordt de positie van elk ideaaltype op bovengenoemde dimensies inzichtelijk gemaakt.

	Ideaaltype 1	Ideaaltype 2	Ideaaltype 3	Element
Dimensie/verklarende factoren	Antilliaanse migrante	Creools-Nederlandse	Marokkaans-Nederlandse	
Type migrant	Recente migratie voor studie	Tweede generatie allochtoon, d.w.z. opgegroeid en opgeleid in Nederland	Tweede generatie allochtoon, d.w.z. opgegroeid en opgeleid in Nederland	1 2 3
Gezinstype traditioneel in groep van etnische herkomst	Matrifocaal	Matrifocaal	Patriarchaal	4 5 6 7
Zwangerschap weloverwogen of ongepland	Individuele variatie binnen type	Individuele variatie binnen type	Individuele variatie binnen type	8 9
Wel of niet samenlevend met een (verantwoordelijk nemende) partner	Individuele variatie binnen type	Individuele variatie binnen type	Individuele variatie binnen type	10
	De individuele verschillende wijzen waarop respondenten de rollen van moeder en student combineren			

Tabel 2 Posities typen op dimensies studierend moederschap

➤ **Perspectieven**

In de kern laat de analyse zien dat de keuze om het moederschap met een studie te combineren en de wijze waarop de vrouw dit doet, samenhangt met de structurele positie van de moeder in de Nederlandse samenleving en de etnische cultuur / het betekenisstelsel waarbinnen ze functioneert. Binnen elk ideaaltype is een hoofdmotief te onderscheiden, welke een afgeleide is van de (mede cultureel ingegeven door de etnische specifieke standaard biografie van U. Beck) opgaven waarvoor deze vrouwen komen te staan binnen de specifieke context waarin zij hun leven en opvoeden verkiezen te plaatsen. De vrouwen willen of moeten iets bereiken met hun opleiding, maar waar komt dit vandaan? Dit leidt volgens de onderzoeker tot drie onderscheidende perspectieven:

1. Het eerste perspectief is het zogenaamde '*terugkeerperspectief*' waarbij het gaat om jonge Caribische vrouwen die met hun kind(eren) tijdelijk naar Nederland komen om uiteindelijk middels hoger onderwijs een beter leven voor zichzelf en hun kinderen te kunnen verkrijgen op de eilanden van herkomst. Het gaat hierbij dus om een groep die de intentie heeft om voor de duur van hun studie in Nederland te verblijven en dan terug te keren naar Aruba of Curaçao.
2. Het tweede perspectief is het zogenaamde '*overlevingsperspectief*' waarbij het gaat om Creoolse studerende moeders (tweede generatie immigranten) die voor de opgave staan om zichzelf staande te houden als alleenstaande moeder in de moderne Nederlandse samenleving. Deze vrouwen zijn zoekende naar strategieën om vanuit een matrifocaal familie systeem te overleven en hun levenswijze te reproduceren.
3. Het derde perspectief noem ik het '*emancipatoire perspectief*' waarbij het gaat om jonge Marokkaanse vrouwen die opgroeien in een context waarin traditionele Marokkaanse waarden op gespannen voet staan met moderne westerse idealen gericht op zelfontplooiing en individuele vrijheid. Deze vrouwen overstijgen het traditionele socio-culturele referentiekader van hun eigen etnische groep en zijn gericht op het ontwikkelen van een levensvorm passend bij een 'moderne' samenleving.

Type	Perspectief
1 Caribische gedreven stijgers	<i>Terugkeerperspectief</i>
2 Creoolse omzwaaiers	<i>Overlevingsperspectief</i>
3 Marokkaanse balancerende vrijheidsstrijders	<i>Emancipatoir perspectief</i>

In de volgende drie hoofdstukken worden de typen studerende moeders met de bijbehorende perspectieven op studerend moederschap beschreven. Per type worden de eerder genoemde differentiërende elementen (10) van studerend moederschap uitgewerkt in ideaaltypische termen. In deze ideaaltypische indeling zijn de respondenten die op een enkel element afwijken van het geschetste patroon toch meegenomen, omdat hun afwijking sociologisch gezien zinvol te verklaren is. Per type is een scoringsschema toegevoegd waaruit op te maken is welke respondent op welk element anders scoort. Onder het kopje *differentiatie* wordt hierbij stil gestaan. Daarnaast is het van belang om op te merken dat de onderscheiden perspectieven vooral visies en voornemens betreffen van de jonge vrouwen. Het is mogelijk dat deze visies en voornemens uiteindelijk niet of slechts deels gerealiseerd zullen worden. Om die reden is gekozen voor een afrondend hoofdstuk waarin aandacht is voor 'kansen en bedreigingen' voor deze specifieke groepen vrouwen.

5 Caribische gedreven stijgers

De beschrijving van *de Caribische Gedreven Stijger* is gebaseerd op vijf respondenten in de leeftijd van 22-28 jaar. Deze vrouwen zijn geboren en getogen op Aruba (n=2) of Curaçao (n=3) (zie tabel 3, element 1) en vanwege studiemotieven naar Nederland gekomen. Wat ten opzichte van de andere

twee groepen het meest in het oog springt, is de jonge leeftijd waarop deze Bursalen³ moeder werden én hun komst naar Nederland als alleenstaande moeder. De beoogde tijdelijke migratie komt voort uit de overtuiging dat hoger onderwijs de sleutel is naar een beter leven voor hunzelf en hun kind(eren). Bij dit type lijkt het moederschap het meest duidelijk voor een levensloopwending te hebben gezorgd; vooruitkomen via een hogere opleiding lijkt na de bevalling een nóg sterkere wens te worden. Het volgen van hoger onderwijs in Nederland maakt onderdeel uit van een lange termijn plan en is te plaatsen binnen een bredere overlevingsstrategie.

---

³ Studenten die naast de 'Nederlandse' DUO-studiebeurs een aanvullende lening en prestatiebeurs van het eiland van herkomst hebben.

Tabel 3 Scores respondententype 1 op elementen studierend moederschap

Resp. nr	Opgroei omgeving	Aanspraken voorzielingen	Potentiele beschikbaarheid steunende relaties	Familie-structuur herkomst	Motto gezin herkomst	Jong moederschap: normaal of deviant	Combineren rollen: normaal of deviant	Leeftijd t.t.v. geboorte eerste kind	Zwangerschap: bewuste keuze of ongepland	Huidige gezinsamenstelling
03	Aruba	Lening + prestatiebeurs eiland herkomst Duo-studiebeurs	Rijk mono etnisch steunend netwerk Financiële en emotionele steun	Matrifocaal Driegeratie	<i>“Moederschap staat ambities niet in de weg”</i>	Normaal	Normaal	18	Ongepland	Samenwonend met partner en kind
04	Aruba	Lening + prestatiebeurs eiland herkomst Duo-studiebeurs	Bepikt mono etnisch steunend netwerk	Matrifocaal <i>Kria</i>	<i>“Word nooit afhankelijk van een man”</i>	Normaal	Normaal	18	Ongepland	Inwonende vriend en kind
08	Curaçao	Lening + prestatiebeurs eiland herkomst Duo-studiebeurs	Bepikt mono etnisch steunend netwerk	Matrifocaal Driegeratie	<i>“Kijk in de toekomst, hou je doel voor ogen”</i>	Normaal	Normaal	18	Bewust	Alleenstaand met kind
11	Curaçao	Lening + prestatiebeurs eiland herkomst Duo-studiebeurs	Bepikt mono etnisch steunend netwerk	Matrifocaal Driegeratie	<i>“Word nooit afhankelijk van een man”</i>	Normaal	Normaal	18	Ongepland	Alleenstaand met kind
13	Curaçao	Lening + prestatiebeurs eiland herkomst Duo-studiebeurs	Bepikt mono etnisch steunend netwerk	Matrifocaal Stiefgezin	<i>“Kijk in de toekomst, hou je doel voor ogen”</i>	Normaal	Normaal	19	Ongepland	Alleenstaand met 2 kinderen

5.1 Individuele achtergronden

De respondenten bevinden zich ten tijde van het interview in studiejaar 1 t/m 3 van de Bacheloropleiding en zijn twee tot vijf jaar in Nederland. Omdat ik niet aan de respondenten de vraag heb gesteld uit welke wijk hun moeder afkomstig is en/of hun gezin van herkomst tot de volksklasse behoort, is niet met zekerheid te zeggen uit welke sociale laag de vrouwen afkomstig zijn. Op grond van hetgeen bekend is van het opleidingsniveau en inkomen van hun ouders (zie bijlage 2 voor individuele achtergrondkenmerken), veronderstel ik dat een deel van de populatie uit de lagere sociaal economische echelons (2) en een deel uit de middenklasse (3) afkomstig is. Hun moeders hebben hooguit een MBO opleiding gevolgd en combineren hun opvoedende taak met een of meerdere betaalde banen buitenshuis om zo een stabiel gezinsinkomen te kunnen verkrijgen. Hun vaders werken als ambtenaar, buschauffeur of hebben een eigen bedrijfje in de technische/bouw sector. Over het opleidings- en inkomensniveau van vader is bij de respondenten zelf weinig bekend.

Het gezin van herkomst heeft een duidelijk matrifocaal karakter (zie tabel 3, element 4); vrijwel alle respondenten leefden in hun jeugd in familieverband samen met meerdere vrouwelijke verwanten. Vaak gaat het om een driegeneratiegezin waarin oma, moeder en haar kinderen (soms met kleinkinderen) bij elkaar inwonen. In deze gezinnen is een centrale positie weggelegd voor de moeder en vervullen de mannen als echtgenoten of vaders een perifere rol. Dit wordt onder andere duidelijk uit het feit dat de meeste respondenten niet of nauwelijks contact hebben met hun eigen vader en dit als een normale zaak beschouwen. *'Ik kom uit een gezin met 5 kinderen, mijn moeder en oma. Ik ken mijn vader wel maar hij heeft nooit bij ons in huis gewoond. Dat is niet vreemd, dit soort situaties komen vaker voor daar'* [08].

Deze respondenten zijn gesocialiseerd in een omgeving waarin een duurzame, vast partnerrelatie uitzonderlijk is en de norm van de passagierende mannen overheerst. Ze komen uit een traditie waarin sprake is van een grote mate van onderlinge steun van vrouwen tussen en binnen generaties. Het grootbrengen van kinderen is - net als het samen vergaren van voldoende inkomsten om te kunnen leven - een in het familienetwerk gedeelde verantwoordelijkheid. *'Mijn moeder en vader leven vanaf toen ik 3 jaar was gescheiden. Ik zie mijn vader iets van eens in de drie maanden en dan is het contact goed. Mijn tante is mijn tweede moeder, zij heeft mij vanaf klein met mijn moeder gehouden. We woonden in haar tuin'*. [03]

Een kind baren is binnen de Afro-Caribische cultuur een *rite de passage* die een meisje tot vrouw maakt (Abraham, 2013). Volgens de respondenten is de komst van het moederschap rond achttienjarige leeftijd in hun eigen kring een normale zaak (zie tabel 3, element 6). Deze zwangerschap komt meestal onverwachts. De vrouwen noemen allemaal een nicht, schoonzus of vriendin in hun directe omgeving die op jonge leeftijd (zo rond hun zeventiende) zwanger raakte.

In de interviews komen verschillende aspecten van de matrifocale groepsopvoeding naar voren. Zo kunnen de vrouwen al op jonge leeftijd voor zichzelf zorgen en vullen ze als tiener de inkomsten van het gezin van herkomst (2-7 kinderen) aan via een bijbaan in de horeca. Ook nemen ze een deel van de zorg voor hun broertjes/zusjes en andere kleine kinderen binnen hun verwantschapnetwerk op zich. Zo worden ze voorbereid op de rol van kostwinner, raken ze vertrouwd met het moederschap en maken ze zich het ideaalbeeld van de archetypische sterke onafhankelijke vrouw eigen. *'Mijn broer had al drie kinderen en ik heb al vanaf dat ze een paar dagen oud waren voor hen gezorgd. Mijn schoonzuster werd ook op jonge leeftijd zwanger, 17 ofzo'*. [03]

De centrale boodschap die de respondenten van jongs af aan meekrijgen (zie tabel 3, element 5) is *'Werk hard, doe goed je best en zorg dat je nooit afhankelijk wordt van een man'*. Onderdeel van hun socio-culturele kader is de verwachting dat de vrouw kinderen krijgt zonder dat de partner geneigd is om een steady echtgenootrol op zich te nemen. Het zijn niet alleen de vrouwen uit het familienetwerk die deze boodschap meegeven, ook hun eigen vader of broer herhaalt dit sekse-specifieke levensmotto. *'Zelf mijn eigen vader zei: word nooit afhankelijk van een man. Dat zit in ons denken'*. [08] De respondenten groeien op met de verwachting dat ze met emotionele en materiele steun vanuit de female kin als alleenstaande vrouw met kinderen door het leven zullen gaan. Het huwelijk is daarmee voor hen een meer abstract ideaal, waar ze wel over dromen maar waar ze wei-

nig vertrouwen in lijken te hebben. Belangrijker en reëler lijkt de komst van meerdere kinderen in het leven als vrouw. *'Ik heb altijd drie kinderen gewild. Als dat zo komt.....En ik zou ook wel willen trouwen, maar dat betekent een serieuze relatie...Ik weet niet. Dat is gewoon een droom, een ideaalbeeld. Maar dan moet 'ie ook echt bij me komen wonen'* [13].

Vanuit bovenstaand socio-cultureel referentiekader is het voor deze vrouwen normaal om opleiding, werk en moederschap met elkaar te combineren (zie tabel 3, element 7). Er is een economische noodzaak, een cultureel ingegeven verwachting en (op de eilanden van herkomst) een mogelijkheid om op elkaar te leunen bij de organisatie van het dagelijkse leven en het vervullen van de opvoedende taak. Of, zoals een van de respondenten zegt; *'Er is geen reden waarom het moederschap het halen van je opleiding in de weg zou moeten staan'* [03]. De vrouwen zien met eigen ogen dat rondkomen in een female headed household soms lastig is, maar dat de verschillende generaties het wel met elkaar rooien.

Hiermee in samenhang krijgen ze een andere repeterende boodschap mee, namelijk *'Kijk in de toekomst en hou goed je doel voor ogen'*. De vrouwen refereren aan vrouwelijke rolmodellen in hun omgeving die hebben laten zien dat je met doorzettingsvermogen en inzet stap voor stap je ambities kan realiseren. Ze hebben allemaal een vrouwelijke verwant waar ze naar op kijken omdat deze zich een moeilijke situatie wist te ontworstelen of op eigen houtje door middel van een hogere (overzeese) opleiding status en respectabiliteit in de gemeenschap wist te verwerven. Dit versterkt hun hoop op positieverbetering.

5.2 Inrichting leven als moeder

Deze vrouwen hebben op jonge leeftijd, zo rond hun 13-14 jaar, reeds de ambitie om na het behalen van een HAVO diploma door te gaan studeren in Nederland. Die ambitie is op zichzelf niet zo opvallend, onderzoek laat immers zien dat veel jongeren van de eilanden naar Nederland willen komen om te studeren en zodoende tijdelijke migratie vanwege studiemotieven bijna de sociale norm lijkt te zijn geworden. Het is een gebaand pad, velen gingen hen immers voor (Groot, Pin & Villaseca, 2014). De ontdekking van de zwangerschap (de vrouwen zijn dan 17 of 18 jaar oud, zie tabel 3 element 8 en 9) komt onverwachts en doorkruist hun toekomstplannen om door te studeren. Hoewel het in eerste instantie tot een schokeffect leidt bij de respondente komt de steun van de female kin bij de zwangerschap en het opvoeden van een kind vervolgens als vanzelfsprekend. De meeste vrouwen weten zonder vertraging succesvol hun middelbare opleiding af te ronden en de komst van een kind lijkt een extra stimulans te geven om te bewijzen dat ze goed kunnen presteren en in het leven vooruit willen komen. *'Het ging alsof ik niet zwanger was. Mijn kind was mijn stimulans. Ik heb een maand rust genomen na mijn bevalling en daarna moest ik weer direct een tentamen maken. Ik heb gewoon mijn diploma gehaald, helemaal geen vertraging opgelopen'*. [08]

De vrouwen bekrachtigen het beeld van de onbetrouwbare Afro-Caribische partners; vrijwel alle vrouwen staan er al snel na de bevalling alleen voor in materiele en opvoedende zin. Het lijkt erop dat de ongeschoolde vaders van hun kinderen afkomstig zijn uit de volksklasse, de marge van de eigen samenleving. Er is sprake van (relationele) problematiek zoals ontrouw en van verslaving en/of betrokkenheid bij (zware)criminele activiteiten van de vaders. Drie van de vijf respondenten geeft aan dat hun ex-partner in de gevangenis heeft gezeten. Hoewel het contact met de biologische vader niet altijd helemaal verbroken is, staan de vaders vaak op grote afstand van het dagelijks leven van de vrouwen en hun kinderen. Dit hangt deels samen met het patroon van heen en weer trekken van deze mannen, waarbij hun leven zich deels op de eilanden en deels in Nederland afspeelt. Zij lijken (mogelijk vanuit criminele overwegingen) een zwervend bestaan te leiden. De biologische vaders hebben het kind wettelijk niet erkend en onttrekken zich aan de verantwoordelijkheden die vanuit westers perspectief bij het vaderschap horen. In de literatuur wordt het niet formeel verantwoordelijk willen zijn verklaard vanuit de structurele werkloosheid die er onder veel jonge mannen op de eilanden heerst (Ramdas, 1988 in: Van San, 1998). Erkenning van het kind betekent extra financiële druk. De geïnterviewde vrouwen geven aan dat ze niet de verwachting hebben dat ze op hun ex-partner kunnen vertrouwen. Daarbij zit het vastleggen van verwantschapzaken naar eigen

zeggen niet in hun cultuur en kan op deze wijze de eigen machtsbasis van de moeders in stand worden gehouden. Ze willen de autonomie behouden om zelf belangrijk beslissingen omtrent hun kind te kunnen maken.

De vrouwen staan dus voor de opgave om met hulp vanuit de female kin in financiële zin rond te komen en hun kind(eren) op te voeden. Op de eilanden fungeert het familiale netwerk als sterk vangnet en de vrouwen ondervinden steun en stimulans bij het combineren van betaald werk buitenshuis met de zorg en opvoeding voor hun kind. Vaak betekent dit dat hun kind een tijd inwoont bij hun moeder of oma, zodat ze zelf een vervolgopleiding kunnen starten of geld kunnen verdienen om rond te komen. *'Ik ging bij mijn oma wonen in mijn examenjaar en hij (mijn zoontje, MS) bleef bij mijn moeder. En daarna ging ik terug naar mijn moeder maar ging mijn zoontje overdag tot 19 uur naar grootmoeder (oma van ex partner, Ms). Zij interesseerde zich in hem en zij heeft dus ook veel geholpen'.* [04]

5.3 Aanpak leven-werken-leren

De tijdelijke migratie naar Nederland volgt op een aantal jaar betaalde arbeid op de eilanden. Deze stap is op te vatten als een rationele werkwijze passend bij de toekomstige taak van deze vrouwen als kostwinster in een female headed family. De vrouwen hebben een hoog aspiratieniveau en willen vooruit komen. Hun economisch perspectief is gering en de belangrijkste vooruitkom-wens is om door hun hbo diploma hun kansen te vergroten op een goedbetaalde baan in de Afro-Caribische samenleving. Door stappen te kunnen zetten op de maatschappelijke ladder hopen ze een betere toekomst voor zichzelf en hun kind(eren) te kunnen krijgen. Ze hebben een duidelijk toekomstplan voor ogen, met gerichte ideeën over de banen en functies die ze ambiëren. Daarnaast waarderen de vrouwen het vertrek naar Nederland als een stap richting zelfstandigheid. *'Ik wilde niet meer onder de vleugels van mijn ouders. Ik wil gewoon een huisje voor mij en mijn kind'* [13].

Hoewel familieleden en bekenden hen voor gingen, zijn de vrouwen weinig vertrouwd met de Nederlandse cultuur en gang van zaken. De Arubaanse vrouwen maken ter voorbereiding op hun vertrek gebruik van een mentor c.q. begeleidingstraject die in samenwerking met hogere onderwijsinstellingen zijn opgezet als onderdeel van een stimuleringsprogramma vanuit de overheid (het Arubahuis). Dit traject beoogt het *'conventioneel kapitaal'* te versterken (Distelbrink & Pels, 2008) dat de vrouwen kan helpen om zich te ontwikkelen in Nederland en aansluiting te vinden bij het onderwijsstelsel. De geïnterviewde vrouwen geven echter aan dat ze hier niet de noodzakelijke (praktische) informatie kregen, en dat de stap naar een zelfstandig bestaan in Nederland erg groot is. Dit leidt tot een stressvolle start van hun hogere opleiding en dientengevolge in een vroegtijdig stadium tot studieachterstand.

De belangrijkste belemmering ligt in het vinden van geschikte huisvesting. Adequate huisvesting is- in tegenstelling tot de verwachting- niet direct voorhanden. De vrouwen kunnen niet terecht in de studentenvoorzieningen omdat kinderen niet worden toegelaten. Ze zijn hierdoor gedwongen om terug te vallen op hun familie-netwerk, maar dat heeft in Nederland door individualisering, het relatief dure leven en kleine behuizing aan spankracht verloren. Familieleden en kennissen fungeren wel als eerste opvang, maar langdurig steunen op het eigen netwerk is niet mogelijk. De (particuliere)huizenmarkt blijkt ontoegankelijk voor deze groep en de verhuismobiliteit is dan ook hoog. De vrouwen verhuizen in hun eerste studiejaar meerdere keren en zijn vaak gedwongen om naar een andere stad- verder van hun studie- te verhuizen. *'Omdat je een kind hebt kan je niet inschrijven bij Stadswonen (Rotterdamse studentenhuysvesting, Ms). We kregen van een kennis een kamertje voor een week. Toen hadden we een bed. Daarna gingen we naar een andere familie in Dordrecht en daar zijn we twee maanden gebleven. Dat was echt een stressy periode.* [03]

Een andere belemmering is gelegen in de wachtlijsten in de kinderopvang. Zolang de vrouwen geen gebruik kunnen maken van formele kinderopvangvoorzieningen, moeten ze steunen op informele hulp uit de eigen gemeenschap en zich huisvesten daar waar deze praktische steun beschikbaar komt. In sommige gevallen leidt dit tot illegale woonsituaties, in andere gevallen blijkt het niet mogelijk om deze steun te mobiliseren. Hierdoor voelen twee vrouwen zich genooddaakt om

langdurig zonder hun kind in Nederland te verblijven. Vrouwelijke verwanten krijgen tijdelijk de voogdij over hun kind totdat ze weer zelf de mogelijkheid hebben om voor hun kind te zorgen. Dit uitbesteden van een kind bij naaste familieleden (in de Engelstalige literatuur 'child shifting') is in het Caribisch gebied een veelvoorkomend instituut en wordt op Curacao 'kria' genoemd (Abraham, 2013). Hoewel het onderdeel is van het Afro-Caribische verwantschapssysteem geven deze vrouwen aan dat ze hier veel verdriet van hebben. Het achterlaten voelt als een offer om op langer termijn vooruit te komen. *'Ik heb het hele eerste schooljaar mijn dochter gemist. Dat was echt zwaar. Mijn moeder zei: laat het kind hier. Maar het is mijn kind, ik wil dat het kind bij mij is! Uiteindelijk heb ik met een andere Antilliaanse jongen een studentenwoning gedeeld. Hij vond het geen probleem dat ik een kind heb'.* [08]. *'Ik heb drie jaar zonder mijn dochttertje in Nederland gewoond. Ik miste haar maar moest doorzetten, totdat ik een huis vond en haar kon ophalen.* [13] Deze lastige start van de studie maakt dat de vrouwen vrijwel direct een studieachterstand oplopen. Eén respondent geeft zelfs aan vanwege het gebrek aan opvangmogelijkheden haar studie volledig stop te hebben moeten zetten.

Deze groep vrouwen beschikt in geringe mate over sociaal kapitaal en er is sprake van een beperkte inbedding in sociale verbanden (zie tabel 3, element 3). Zij zoeken morele ondersteuning bij hun overzeese moeders, waarmee ze dagelijks of wekelijks contact hebben via de moderne communicatiemiddelen. Verder maken ze deel uit van een schraal mono etnisch (verwantschaps)netwerk, welke als sociaal integratiekader fungeert. De vrouwen voelen zich echter bezwaard om teveel te leunen op het familiale netwerk omdat ze weinig mogelijkheden hebben om een wederdienst te verlenen (*reciprocity principle*). Dit is een belangrijk principe binnen hun eigen kring, maar bijna niet mogelijk om naar te leven gezien de individualisering in Nederland. Praktische ondersteuning bestaat er vooral uit met een groep mensen gezamenlijk wekelijkse boodschappen doen en zo nu en dan oppassen op kinderen of bij elkaar eten. De beperkte gezelligheidscontacten draaien noodgedwongen ook om de uitwisseling van geld, goederen en diensten.

De vrouwen geven aan ontspanning en vrijetijd te missen als gevolg van de combinatie van zorg- en studietaken, hun beperkt sociale vangnet en het gebrek aan financiële middelen. Ze zien nauwelijks mogelijkheden om te investeren in vriendschapsrelaties of contacten met mensen buiten hun eigen kring. Naast de dubbele taakbelasting speelt ook onzekerheid over de beheersing van de Nederlandse taal hierin een rol en praktische zaken als het gebrek aan een oppas. Het lukt ze niet om een nieuw netwerk op te bouwen (*linking kapitaal*). Opvallend is dat de vrouwen allemaal aangeven gelovig te zijn (Katholiek) maar niet tot nauwelijks deelnemen aan religieuze verbanden.

In de verhalen klinkt het gevoel van 'nergens bij horen' door, en sommige vrouwen zitten zelfs echt in isolement. *"Ik sta er helemaal alleen voor. Ja, dat is soms wel een beetje zwaar want ik kan niets doen...Ik heb geen vriendinnen met kinderen dus in de weekenden ben ik alleen thuis met mijn dochter. Ik zie geen andere mensen. Meestal als ik ergens naar toe moet neem ik mijn kind mee, dus altijd zie je mij en mijn kind lopen".*[08]

Dit lijkt deels voort te komen uit de overgang van wonen in familieverband naar wonen in gezinsverband. Daarbij komt de integratie met andere studenten slechts moeizaam tot stand. Dit hangt samen met de door hen ervaren taalbarrière en het dubbele stigma van 'jong moeder zijn en Antilliaan zijn'. Ze kijken af van de gemiddelde student en voelen zich een buitenbeentje. Uit onderzoek naar studiesucces van eerste generatie autochtone en allochtone studenten (Wolff et al, 2010) is bekend dat eerstejaars hbo-studenten van Antilliaanse en Arubaanse afkomst zich ten opzichte van autochtone studenten en andere etnische categorieën het minst thuis voelen op de opleiding. Dit lijkt voor deze studerende vrouwen nog sterker op te gaan. *"Ik ervaar een dubbele drempel: aan de ene kant ben ik een buitenlander en aan de andere kant ben ik ook nog eens de enige moeder in de klas. Dat maakt het extra moeilijk.*[03]

De taalachterstand werkt zowel belemmerend voor het aangaan van nieuwe contacten als voor goed presteren op school. Daarbij missen ze vrienden met contacten en informatie over de Nederlandse wereld van opleiding en werk, waardoor het voor hen problematisch is om een passende stageplaats te verwerven.

Voor deze vrouwen is het studerende moederschap een onderdeel van het 'gewone leven als vrouw'. Zij hebben een beperkt economisch perspectief op de eilanden van herkomst en weinig andere opties om in de toekomst een beter inkomen te verkrijgen. Het Nederlandse sociale voorzieningsstelsel (met huur- en eenoudertoeslagen naast de studiebeurs vanuit de overheid) maakt het bovendien mogelijk om, naast de studielening vanuit de eilanden van herkomst (welke terugbetaald dient te worden), voldoende inkomen te verkrijgen om op korte termijn rond te kunnen komen (zie tabel 3, element 2). De vrouwen vullen dit aan met eigen spaargeld afkomstig uit hun eerdere arbeidsleven op Aruba/Curaçao. Hun maandelijkse inkomen ligt rond 1300 euro. Een sobere levensstijl gaat deze groep vrouwen goed af. Deze vrouwen weten niet beter: op de eilanden van herkomst was er ook vaak net genoeg geld om rond te komen. Met behulp van zorgvuldig budgetbeheer komen ze naar eigen zeggen over het algemeen 'goed de maand door'. Vanwege studievertraging zitten de meeste vrouwen met 'gaten' in hun onderwijsprogramma, waardoor er in theorie ruimte is voor een bijbaan. Ze kiezen hier echter niet voor omdat ze dan meer moeten betalen voor de kinderopvangvoorzieningen en minder terugkrijgen van de Belastingdienst, of omdat ze het werk dat ze kunnen krijgen te weinig vinden opleveren. *" Ik heb postbezorging gedaan op de fiets. Mijn zoontje ging dan gewoon mee, achterop. Maar mijn inkomen was zo laag, dat ik na een maand zei ' ik doe dat niet meer'.*[11] Hun kleine budget beperkt in Nederland echter wel hun sociale ruimte en ontwikkelingsmogelijkheden, en die van hun kinderen. Zaken die voor veel Nederlandse kinderen heel normaal zijn, zoals jaarlijks op vakantie gaan of een eigen fiets hebben, liggen buiten hun bereik.

De gedreven Caribische stijgers kunnen in de Nederlandse samenleving nauwelijks terugvallen op een steunend (familiaal) vangnet en moeten noodgedwongen gebruik maken van formele steunvoorzieningen zoals de kinderopvang en onderwijsvoorzieningen binnen het hoger onderwijs (zoals Studierend Ouderschap of Antuba - doelgroep specifieke mentoraten). Zij grijpen deze steun vaak met beide handen aan, wetende dat zij hulp nodig hebben om in een voor hen vreemde omgeving hun opleiding succesvol te kunnen af te ronden. Tegen de achtergrond van structurele werkloosheid op de eilanden van herkomst (met cijfers van ruim 35% jeugdwerkloosheid op Curaçao, CBS Curaçao 2014) lonken er als hoger opgeleide professionele economische perspectieven. Daar houden zij zich aan vast. Terugkeer naar de eilanden zonder hbo-diploma betekent immers een 'gebroken droom' en een toekomst waarin zij aangewezen blijven op verschillende vormen van steun van familieleden en verwanten. Bovendien hebben ze zowel in financiële zin als in psychologisch opzicht veel geïnvesteerd; terugkeer zonder diploma leidt niet alleen tot gezichtsverlies in de eigen gemeenschap, maar brengt ook een hoge studieschuld met zich mee. In dat geval kan er zelfs sprake zijn van een armoedeval.

Differentiatie

Respondent 03 scoort op een aantal elementen van studierend moederschap afwijkend ten opzichte van de andere respondenten. Zij woont samen met de vader van haar kind en doorbreekt de matrifocale traditie van haar gezin van herkomst (zie tabel 3, element 10). Haar partner is afkomstig uit een hogere sociaal economische klasse (met gehuwde ouders) en brengt een ander socio-cultureel referentiekader mee. Naast zijn hbo-studie vervult hij een opvoedende en verzorgende taak voor hun kind. Via zijn ouders heeft deze respondent toegang tot een financiële buffer, waardoor er in mindere mate een focus bestaat op rondkomstrategieën en meer ruimte is om te investeren in persoonlijke ontwikkeling en *linking kapitaal* (o.a. in de vorm van vrijwilligerswerk). Zij beheerst de Nederlandse taal goed en is ten opzichte van de andere respondenten uit deze groep meer geïntegreerd in het Nederlandse onderwijsstelsel. Haar onderwijsprestaties zijn tevens beter; daar waar de andere respondenten met een studieachterstand kampen van meer dan een jaar, verloopt haar studie zo goed als nominaal. Respondent 03 is daarmee een individuele uitzondering te noemen op een aantal dimensies van bovengeschetste ideaaltypische samenhangen. Echter, ook voor haar geldt dat zij vanuit de matrifocale traditie groot is gebracht met economische zelfredzaamheid als norm. En ook háár studierend moederschap is op te vatten als een lange termijnstrategie om sociale stijging te bewerkstelligen op Aruba. Haar focus en doelgerichtheid gaat echter nog verder; zij heeft de ambities om als rolmodel te fungeren voor anderen jonge (alleenstaande) moeders en daarmee het stig-

ma van jong moederschap te doorbreken. *'Ik wil gewoon mijn verhaal vertellen, laten zien het is mogelijk! Want de meeste meisjes, die krijgen niet te horen over die succesvolle jonge moeders die het wel halen. [...] Ik denk dat dat door de media komt. Ze pakken dat slecht aan, ze promoten alleen de negatieve kant. Ze doen aan negatieve propaganda, om te voorkomen dat meisjes onveilige seks hebben ofzo. Dus ik zou zeggen: die jonge moeders moeten een stem hebben. Wij zijn er ook!'*. [03]

6 Creoolse omzwaaiers

De beschrijving van het tweede type is gebaseerd op vijf respondenten (22-28 jaar) die geboren en (vaak) getogen zijn in Rotterdam. Dit zijn Creoolse vrouwen die deel uit maken van de tweede generatie Surinaamse vrouwen en zij bevinden zich net als de Caribische vrouwen zich in studiejaar 1 t/m 3 ten tijde van het interview. Een opvallend verschil ten opzichte van de eerste groep vrouwen is hun onderbroken onderwijsloopbaan en het 'stapelen' van en switchen tussen opleidingen. Perioden van onderwijs worden afgewisseld met perioden waarin zij betaald werk verrichten, een uitkering ontvangen of tijdelijk terugkeren naar de Caribische eilanden, vandaar de typering 'omzwaaiers'.

Dit niet 'koersvast zijn' in keuzes rondom studie- en arbeid lijkt samen te hangen met een tweede verschil tussen de Creoolse en Caribische respondenten: anders dan de Caribische respondenten hebben de Creoolse vrouwen hun blik niet zozeer gericht op positieverbetering in de toekomst, maar zijn ze sterk gericht op rondkomen in het heden. Zij staan er structureel alleen voor in een geïndividualiseerde samenleving. Dat is geen gemakkelijke opgave. Deze vrouwen zetten de matrifocale traditie van hun cultuur van herkomst voort in een Nederlandse context, en zijn op zoek naar manieren om hun huidige bestedingspatroon te kunnen handhaven. Het volgen van hoger onderwijs is daarmee vooral op te vatten als een rationele keuze om met relatief weinig inspanning op legale wijze voor meerdere jaren een relatief stabiel inkomen te verkrijgen.

Tabel 4 Scores respondententype 2 op elementen studierend moederschap

Resp. nr	Opgroeio mgeving	Aanspraken voorzientin- gen	Potentiele beschik- baarheid steunende relaties	Familie- structuur herkomst	Motto gezin herkomst	Jong moe- derschap: normaal of deviant	Combineren rollen: normaal of deviant	Leeftijd t.t.v. ge- boorte eer- ste kind	Zwanger- schap: bewuste keuze of ongepland	Huidige gezins- samenstelling
05	Geboren in Nederland Tussen 1-3 jr op Curaçao ge- woond	Lening + Duo - Studiebeurs	Familiaal net- werk Niet tot nauwe- lijks sociaal netwerk	Matrifocaal Moeder en oma belangrijkste opvoeders (oma niet inwonend)	<i>"Bereik meer dan je ouders hebben bereikt"</i>	Normaal	Normaal	18	Ongepland	Alleenstaand met kind, vriend wisse- lend inwo- nend
07	Geboren in Nederland Tussen 1-9 jr op Curaçao ge- woond	Lening + Duo - Studiebeurs	Mono etnisch netwerk (fami- lie en vrien- denkring)	Matrifocaal Driegeratie Vader wisselend inwonend	<i>"Je diploma is je eerste man"</i>	Normaal	Normaal	21	Ongepland	Alleenstaand met kind
09	Geboren en opgegroeid in Neder- land	Lening + Duo - Studiebeurs	Rijk heterogeen netwerk	Matrifocaal Alleenstaande moeder	<i>"Zorg dat je zo snel mogelijk onafhankelijkheid bent"</i>	Normaal	Normaal	23	Ongepland	Alleenstaand met kind
10	Geboren en opgegroeid in Neder- land	Lening + Duo - Studiebeurs	Mono etnisch netwerk (fami- lie en vrien- denkring)	Matrifocaal Moeder en oma belangrijkste opvoeders (oma niet inwonend)	<i>"Je diploma is je eerste man"</i>	Normaal	Normaal	21	Ongepland	Alleenstaand met kind
12	Geboren en opgegroeid in Neder- land	Lening + Duo - Studiebeurs	Mono etnisch netwerk (fami- lie en vrien- denkring)	Matrifocaal Moeder en oma belangrijkste opvoeders (kria)	<i>"Zorg dat je zo snel mogelijk onafhankelijkheid bent"</i>	Normaal	Normaal	19	Bewuste keuze	Alleenstaand met kind

6.1 Individuele achtergronden

De vrouwen zijn (grotendeels) opgegroeid in Rotterdamse achterstandswijken en opgevoed door hun alleenstaande moeder afkomstig uit Suriname of Curaçao (zie tabel 4, element 1 en 4). Hun moeders kwamen in de jaren tachtig zelfstandig naar Nederland om een opleiding te volgen of kwamen met hun ouders of vriend mee. Zij waren toen nog in de tienerleeftijd (16-19 jaar oud) en nauwelijks geschoold. Hoewel de geïnterviewde vrouwen weinig weten over het leven dat hun moeders leidden voordat ze in Nederland woonden, wordt uit de verhalen wel duidelijk dat de migratie voor hun moeders niet zozeer een bewuste keuze, maar een gevolg was van economische neergang (mede als gevolg van de oliecrisis in 1973, Abraham, 2013) op de eilanden. Hun moeders werden grootgebracht met het idee dat er in hun samenleving weinig toekomst was, en migratie fungeerde binnen die context als overlevingsstrategie.

Ook de geïnterviewde vrouwen groeien op in relatieve armoede. Hun eigen moeders werken in Nederland hard om rond te komen en proberen zoveel mogelijk een zelfstandig bestaan te leiden waarin ze niet afhankelijk worden van het Nederlandse uitkeringsstelsel. Biologische vaders verdwijnen vaak snel in opvoedende zin uit beeld en hun moeders zijn gedwongen om de rol van kostwinner te vervullen in een geïndividualiseerde context met een beperkt familiaal netwerk verspreid over Nederland. Dit is een zware taakbelasting en vaak groeien de respondenten op in situaties van fysieke onveiligheid, affectieve verwaarlozing en/of langdurige armoede. Hun moeders zijn vaak veel afwezig, ze krijgen te maken met veel wisselende opvoeders en maken situaties van mishandeling, huiselijk geweld of verwaarlozing mee. Ook vertellen ze over *stressful life-events* als frequente verhuizingen, ziekten en overlijden in nabije kring.

De moeilijke gezinsomstandigheden en de sociale context waarbinnen ze opgroeien maken dat deze respondenten op jonge leeftijd voor zichzelf leren zorgen. Ze brengen veel tijd door met hun peers op straat (een etnisch heterogene vriendengroep) en ontwikkelen (binnen de wat El Hadioui (2012) een masculiene straatcultuur noemt) een hedonistische mentaliteit. Voordat ze in verwachting raken bestaat hun leven vooral uit plezier hebben met vrienden, veel uitgaan en leuke dingen doen in hun vrije tijd zoals shoppen of reizen. Een tijdje hard werken voor je geld kan daar ook bij horen, als daar een periode van lol en vrijheid op kan volgen. Dit brengt hen soms ook in de problemen. De vrouwen vertellen bijvoorbeeld over situaties van schulden, ongelukken als gevolg van risicovol gedrag en problematische partnerrelaties (criminaliteit, gevangenschap, verslavingsproblematiek, schulden en vreemdgaan).

De indringende interviews laten de indruk achter dat deze vrouwen als kind geen makkelijke jeugd hadden, al verwoordden ze het zelf vaak anders. Terugkijkend benadrukken deze respondenten dat ze niets tekort zijn gekomen, maar wel emotioneel gehard zijn door hun ervaringen. *“Ik heb eigenlijk een prima jeugd gehad, als je niet beter gewend bent dan weet je ook niet beter. Toch wel een strenge opvoeding, een pak slaag kreeg ik vaak. Met de stok of een riem, dat is gewoon de cultuur”*. [09] Ze ontwikkelen een houding waarmee ze uit willen stralen naar hun omgeving dat ze hun eigen boontjes kunnen doppen, zelfredzaam zijn en autonoom keuzes maken, passend bij het ingegeven culturele ideaal van de zelfredzame alleenstaande vrouw. Het is opvallend dat ze in de interviews relatief weinig zeggen over de invloeden of boodschappen die ze meekregen vanuit huis, anders dan de focus op het zo vroeg mogelijk voor jezelf kunnen zorgen en het belang van het behalen van je diploma (in lijn met de bekende Creoolse uitspraak “Je diploma is je eerste man”, zie tabel 4, element 5 en 7.) Hoewel ze het alleenstaand moederschap van hun moeder niet problematiseren, wordt uit de verhalen van de vrouwen wel duidelijk dat hun moeders het zwaar hebben gehad. Biologische vaders stonden bijna altijd op afstand en met die werd geen emotionele band opgebouwd door deze respondenten (“Mijn vader woont om de hoek, als hij langs komt maak ik weleens met hem een praatje”, aldus respondent 09). Oma’s woonden niet in maar waren wel nabij als belangrijke opvoeder. Zij sprongen in voor praktische hulp en ondersteuning bij het opvoeden van de kinderen daar waar nodig.

De beperkte culturele integratie van deze generatie moeders in Nederland maakte echter dat deze Creoolse respondenten vanuit huis weinig ‘cultureel’ kapitaal / normatief kader meekregen. Het ‘gat’ in de opvoeding, opgevuld door peers op straat, is duidelijk van invloed op de beperkte (sociale) vaardigheden die de vrouwen hebben ontwikkeld, noodzakelijk voor de deelname aan de academische en sociale systemen van het hoger onderwijs. Deze vrouwen zeggen zich weinig aan te trekken wat andere mensen van hen vinden en benadrukken het belang van het kunnen opkomen voor jezelf en je kind. Ze doen problematische ervaringen op met mannen (waarbij het vaak begint met het beperkte contact met hun eigen biologische vader) en deze ervaringen nemen ze mee in hun bagage. Dit versterkt de drang om alles zelf te doen en zo min mogelijk op anderen te leunen.

6.2 Inrichting leven als moeder

Vanuit bovenstaande achtergrond is het niet vreemd dat de Creoolse vrouwen op jonge leeftijd in verwachting raken. Ze zijn gesocialiseerd in een cultuur ‘*waarin een kind altijd welkom is*’ [09] (zie tabel 4, element 6) en tijdens hun adolescentieperiode wordt er weinig toezicht, steun en controle uitgeoefend door opvoeders. Vanuit huis krijgen ze geen expliciete seksuele voorlichting mee en in hun directe sociale kring worden veel meisjes op jonge leeftijd (d.w.z. voor hun 20 levensjaar) zwanger. Religieuze normen spelen, anders dan bij het eerst genoemde type studerende moeders met een Katholieke achtergrond, in hun vorming geen rol. De vraag of hun zwangerschap ongepland kwam lijkt binnen bovenstaand referentiekader nauwelijks relevant voor de vrouwen (zie tabel 4, element 6). In hun leefwereld hoort het krijgen van een kind erbij, het is onderdeel van het seksuele gedrag van een mens en zwangerschap dus een logische consequentie, zo lijkt de dominante redenering. Daar waar Nederlandse jonge vrouwen opgevoed worden met het motto bewust om te gaan met anti-conceptiemiddelen, is dit iets waar de geïnterviewde vrouwen zich nauwelijks druk over lijken te maken. “*Ik slikte wel de pil maar dat deed ik heel onregelmatig, met dat soort dingen ben ik heel onverschillig*”, aldus respondent 10. Zwanger worden komt dan ook in hun directe vriendinnenomgeving relatief vaak voor. Dat wil echter niet zeggen dat het de norm is om het kind ‘te houden’. Zo vertelt respondent 11 dat veel van haar vriendinnen abortus hebben gepleegd, en soms zelfs meerdere keren. De geïnterviewde vrouwen zelf overwegen dit soms, maar achten dat al snel geen wenselijke weg; ‘Het nemen van je verantwoordelijkheid’ is daarbij een veelgenoemd argument.

Het moederschap is dus iets wat hen overkwam (zie tabel 4, element 9) en wordt desondanks niet als problematisch gepercipieerd. Jong moederschap is in eigen kring immers heel normaal. De vrouwen zeggen allemaal dat ze ten tijde van hun zwangerschap (ze zijn dan tussen de 18 en 22 jaar oud en volgen een MBO opleiding, zie tabel 4, element 8)) een vaste relatie hadden. Zoals gezegd zijn dit vaak problematische partnerrelaties, waarbij het vaak tijdens de zwangerschap of in het eerste jaar na de geboorte van het kind misgaat (zie tabel 4, element 10). Het is vaak niet helemaal duidelijk in hoeverre ze met hun partner samenwoonden ten tijde van deze zwangerschap. Ook deze vraagstelling lijkt voor de Creoolse vrouwen niet van belang: de norm is immers dat je als vrouw onafhankelijk bent en alleen woont, en de eventuele mannelijke partners die –vaak tijdelijk en vrijwel altijd ‘illegaal’ (d.w.z. dat de vrouwen geregistreerd staan als alleenwonend) inwonen doen er niet erg toe.⁴ “*We waren 5 maanden samen toen ik zwanger werd. Toen leek het wel alsof hij 90 graden draaide, hij begon mij te mishandelen. Om de gekste dingen te slaan. Mijn hele zwangerschap heeft ie mij mishandeld. Ik was weleens bang dat ik dood zou gaan of mijn kind, of dat ik van de trap zou vallen*”. [12]

Net als bij type 1 komen de ongelijke genderverhoudingen op economisch gebied en de relationele problemen die hieruit voortkomen steeds naar voren als belangrijke achtergronden als de vrouwen het gebrek aan vertrouwen in een duurzame partnerrelatie beargumenteren. Ook zij hou-

⁴ Dit leidt bijvoorbeeld tijdens interview 05 tot verwarring, omdat de respondent bij de aanmelding op het formulier aangaf ‘alleenstaand’ te zijn en in het verloop van het gesprek blijkt dat de biologische vader van haar kind inwoont. Zij ziet zichzelf echter als alleenstaand, mede omdat ze haar vriend niet als inwonend heeft geregistreerd en weinig zekerheid heeft over de toekomst met hem (hij komt net uit de gevangenis).

den de touwtjes van de opvoeding het liefst zelf strak in handen en ook nu is er geen sprake van gedeeld ouderlijk gezag. De ex-partners maken vaak nog wel deel uit van het leven van hun kind, maar meerdere vrouwen geven aan dat ze hun kind niet zonder toezicht van derden bij hem achterlaten. Illustratief is de opmerking van een 22 jarige moeder die te maken kreeg met een partner met gokverslaving en daardoor- bovenop haar eigen schulden- extra financiële problemen kreeg. Zij zegt: “*Je kan niet altijd voor de liefde gaan, zo te zeggen. Het moet wel een stap vooruit zijn en niet achteruit. Jouw problemen horen niet de mijne te worden. Mijn leven moet door gaan, ik moet voor mijn dochter zorgen. Eruit*” (07).

Deze vrouwen staan voor de opgave om te zorgen voor stabiliteit voor hun kind. Dit betekent in de eerste plaats dat ze moeten zorgen voor een regelmatig inkomen. De keuze om ‘al stapelend’, dat wil zeggen van vmbo via mbo het hoger onderwijs in te stromen moet dan ook (deels) begrepen worden in de context van hun taak als kostwinner. In de volgende paragraaf wordt nader ingegaan op de relatie tussen het volgen van hoger onderwijs en de opgave van economische onafhankelijk waarvoor deze vrouwen staan.

6.3 Aanpak leven-werken-leren

De vrouwen benoemen meerdere drijfveren om na een periode van betaalde arbeid of het volgen van een mbo opleiding door te gaan studeren aan het hbo. De meest genoemde drijfveer is ‘het vervullen van een rolmodelfunctie voor mijn kind en het verkrijgen van een goede toekomst’. Echter, achter dit antwoord lijkt ook een ander motief, d.w.z. een direct financieel motief, schuil te gaan. Immers, inschrijven in het hoger onderwijs voor je 30e levensjaar betekent het recht op studiefinanciering en extra mogelijkheden voor leningen. Hierdoor komt een maandelijks basisinkomen van rond 1400 euro binnen hun bereik (zie tabel 4, element 2). Eén van de vrouwen benoemt dit financiële motief openlijk in het interview. Zij legt uit dat de keuze om hoger onderwijs te gaan volgen los te bezien is van beroepsambities en competenties, en vanuit haar perspectief gezien een hele verstandige keuze is gezien haar huidige situatie. Het gaat feitelijk om berekenend (legaal) gedrag waarbij optimaal gebruik wordt gemaakt van de mogelijkheden die de regelingen bieden. In de literatuur wordt dit fenomeen een ‘voordelige arrangement’ of oneigenlijk gebruik van een voorziening genoemd (Köbben en Godschalk, 1985, in Engbersen, 2000 p. 79). *‘Ik werkte eerst 40 uur. En toen ging ik met zwangerschapsverlof. Ik ben toen gaan uitzoeken of ik recht had op studiefinanciering en kwam er toen achter dat ik dat gewoon kon krijgen en daardoor in een voordeliger positie zou komen. Dus ik dacht waarom zou ik gaan werken als ik 1500 euro binnen kan krijgen als ik ga studeren?’*. [09]

De anderen vrouwen benoemen het financiële motief niet, zij benoemen als drijfveer vooral het goede voorbeeld willen geven aan hun kind. Zo vertelt respondent 10 dat zij studeert voor haar dochtertje die vanwege een vroeggeboorte moest knokken voor haar leven. *“Ik ben er altijd geweest voor mijn kind, ik heb haar niet in de steek gelaten. Kijk hoe zij voor haar leven heeft gevochten en dan ga ik lekker thuis zitten? Ik dacht het niet, ik ga ook wat bereiken!”*.

De wil om zich te ontworstelen aan hun huidige situatie, om vooruit te komen in het leven lijkt bij deze vrouwen een belangrijke drijfveer te zijn. Echter, het is moeilijk om gemotiveerd te blijven als alles wat je wilt bereiken ver weg ligt of als je niet weet hoe je er moet komen. Er is een reële kans dat studeren ook voor hen een strategie is om rond te komen, maar dat ze niet bereid zijn om daar in alle openheid over te spreken. Ik leid dit af uit drie opvallende zaken:

1. Ten eerste valt op dat deze groep studerende moeders, ten opzichte van de vrouwen uit type 1, in sterkere mate een materialistische waardeoriëntatie heeft. Zij benoemen in de interviews vaak hoeveel belang ze hechten aan bezit als een eigen auto, een eengezinswoning of luxe goederen als een tablet voor hun kind. Dit kan samenhangen met het opgroeien in een straatcultuur. Voor deze groep vrouwen is de westerse consumptiestijl de norm, daar waar de vrouwen uit type 1 het inkomen van een ontwikkelingsland als referentie hebben. Deze twee groepen vrouwen lijken andere strategieën te gebruiken: type 1 richt zich vooral op het beperken van uitgaven, terwijl type 2 een zo hoog mogelijk inkomen probeert te verkrijgen. Zij maken niet alleen gebruik van vormen van leningen (zo-

als bankleningen, bijstandstoelagen en studiefinanciering), ze combineren dikwijls hun studie met een parttime baan bij een fastfoodrestaurant, cal centrum of grote winkelketen (20-24 uur per week). Daar waar de vrouwen Caribische respondenten (en ook de Marokkaanse vrouwen, zoals uit de beschrijving van type 3 zal blijken) een vorm van 'leenangst' vertonen, geven de meeste respondenten uit dit tweede type aan het maximale bedrag bij DUO te hebben geleend. Hun maandelijkse inkomen ligt aanzienlijk hoger dan het inkomen van de moeders die vanwege tijdelijke studiemotieven in Nederland zijn (bandbreedte invoegen). Het streven naar het behouden van een voor hen acceptabel welvaartsniveau kan een belangrijke motor vormen voor het (opnieuw)instromen in het hoger onderwijs, en daarmee een sociologische duiding zijn van hun gedrag.

2. Ten tweede wordt uit de interviews duidelijk dat de vrouwen zich in een omgeving bevinden waarin relatief veel mensen een uitkering ontvangen en een breed palet aan bestaansstrategieën gelijktijdig inzetten (waaronder regelovertreding-illegaal gedrag). Engbersen en Staring (in Engbersen et al, 2000) spreken ook wel over de 'morele economie van lage inkomensgroepen', een cultuur waarbinnen er weinig principiële bezwaren heersen tegen informele bijverdiensten en afhankelijk zijn van overheidssteun. Zo vertelt respondent 09 dat zij *"tal van studerende moeders in haar omgeving heeft die puur studeren voor het geld, waaronder mijn zusje"*. Met de opmerking dat deze moeders in situaties van crisis of nood verkeren, wordt dit gedrag gelegitimeerd. Een andere respondent (12) vertelt dat zij haar studie had onderbroken omdat zij graag bij haar dochter wilde zijn. Zij nam naar eigen zeggen een uitkering om een jaar na te denken wat zij nog zelf verder met haar leven wilde doen. In haar omgeving is uitkeringsafhankelijkheid heel normaal en wordt het moederschap hoger gewaardeerd dan het verkrijgen van een inkomen via arbeid. Ook andere vormen van inkomen genererend gedrag, zoals informele afspraken over de financiële bijdrage van de ex-partner of het niet correct doorgeven van de formele situatie van het huishouden om zo uitkeringen of toeslagen te kunnen behouden, komen op subtiele wijze tijdens de interviews aan bod. Zo vertelt de enige respondent die samenwoont met haar partner (en vader van haar kind) dat zij volgens haar formele status alleenstaand is om zo aanspraak te kunnen maken op extra toeslagen van de overheid. Het is aannemelijk dat deze vrouwen in de eerste plaats zijn gaan studeren omdat zij daarmee voor langere tijd van een stabiel inkomen verzekerd zijn. Dit gedrag lijkt passend bij de morele opvattingen / gedragsverwachting binnen hun eigen kring, en hun dominante motief van economische zelfstandigheid.

3. Tot slot valt op dat deze studerende Afro-Surinaamse vrouwen stapelaars én studieswitschers zijn, die over het algemeen geen duidelijke ideeën hebben inzake de door hen gewenste opleiding of beroep. Hun doel is om *'sowieso een hbo diploma te behalen'* en vaak voegen ze er in één adem aan toe *'dat ze er overdenken om ook een vervolg master opleiding te gaan doen'*. Bij doorvragen over hun ideeën omtrent hun loopbaan worden er echter vage antwoorden gegeven of blijkt dat ze nog erg zoekende zijn. Soms benoemen ze zelf dat dit komt omdat ze de eerste in de familie zijn die een hbo opleiding doet (eerst generatiestudenten) en daardoor moeite hebben om hun weg te vinden in het hoger onderwijs. Ze hebben vaak een (behoorlijke) studieachterstand en eerder al één of meerdere andere hbo-opleidingen voortijdig afgebroken. Onduidelijk blijft in hoeverre het stoppen met een eerdere opleiding te maken heeft gehad met het niet inhoudelijk interessant vinden van de studie of met zaken rondom studiesucces. Wel wordt uit de interviews duidelijk dat de vrouwen het lastig vinden om een goede studiekeuze te maken omdat ze niet goed weten wat ze van de opleidingen kunnen verwachten of hoe het beroepsperspectief van deze er uit ziet. Hier kan een link gelegd worden met het onderzoek van Wolff (2013) naar studiesuccesfactoren voor niet-westerse allochtone studenten. Wolff laat zien hoe het gebrek aan sociaal kapitaal bij specifieke studentenpopulaties er toe leidt dat begeleiding in het beroepskeuze proces niet tot nauwelijks plaats vindt, waardoor het risico op voortijdig uitvallen groter wordt. Ook in de verhalen van deze vrouwen wordt duidelijk dat zij nauwelijks ondersteuning krijgen bij de keuzes omtrent hun studieloopbaan en bij de voorbereiding op een zelfstandig bestaan in de moderne samenleving. Soms wordt het gemis hiervan expliciet genoemd. Zo zegt respondent 12, die recent aan haar derde hbo opleiding begon (en de eerdere twee voortijdig afbrak) dat *'ze iemand mist die haar klaar heeft gemaakt voor de wereld'*. Zij loopt nu tegen vragen en problemen aan als studerende moeder, waarvan ze vindt dat haar moeder *'die wijsheid'*

had moeten bijbrengen. Het kiezen van een studie lijkt bij deze vrouwen meer een 'lucky shot' te zijn dan een weloverwogen besluit. *'Mijn rechten opleiding was niets geworden, dus toen kon ik Sociaal Juridische Dienstverlening doen en dat beviel me wel. Maar toen bleek dat ik toch gewoon in het eerste jaar moest beginnen. En ik kwam er achter dat het sociale me wel lag, dus toen ben ik toch maar overgestapt naar MWD'* (12).

Daar waar de Caribische vrouwen in hun omgeving aangemoedigd worden om via een hogere opleiding omhoog te klimmen, lijkt de sociale context en groeps cultuur van de Creoolse vrouwen juist een belemmerende factor te zijn voor hun studiesucces. Wolff (2013) onderstreept in zijn promotieonderzoek het belang van een steunend sociaal netwerk, maar de respondenten uit deze groep vertellen dat ze het gevoel hebben dat ze er qua onderwijsambities alleen voor staan en in zeer geringe mate steun ondervinden (zie tabel 4, element 3). Ze missen in hun omgeving vooral mensen met een gedeeld referentiekader en moeten zich soms ook verantwoorden voor hun afwijkende gedrag en (studieloopbaan)ambities. Niet iedereen staat achter hun keuze, zoals bijvoorbeeld de moeder van respondent 12 die vindt dat haar dochter *'gewoon 36 uur moet werken'* of de (oude) beste vriendinnen van respondent 05 die *'elk weekeind uitgaan en elk jaar met een nieuwe MBO opleiding beginnen'*. Verschillende vrouwen noemen zichzelf eenzaam en spreken over een mentaliteitsverschil (waarmee ze de kloof tussen de leefwerelden lijken te willen benadrukken), een ander benoemt dat ze in een omgeving zit *'waarin niemand goed weet wat ze willen doen'* [07].

Slechts één respondent [09] geeft aan dat mensen uit haar directe omgeving een stimulerende invloed hebben op haar onderwijsambities- en prestaties. Ze verwijst hierbij naar het netwerk van mede studenten dat ze opgebouwd heeft (sociale integratie) en de positieve interacties die ze heeft met docenten (academische integratie, Tinto 1993 in Wolff, 2013). Dit netwerk helpt haar bij inhoudelijke kwesties en weet haar ook blijvend te motiveren.

De overige vrouwen missen positieve rolmodellen en lijken nauwelijks sociale steun/hulpbronnen uit hun eigen netwerk (zowel op school als in de privésfeer) te kunnen mobiliseren. De mentale hardheid die ze hebben opgebouwd en het doorzettingsvermogen van deze vrouwen heeft als keerzijde dat ze niet snel om hulp vragen. Hulp vragen en praten over hun emoties gaat hen naar eigen zeggen niet goed af. Het tonen van hun kwetsbare kant past niet binnen hun socialisatiekader; het is juist de gedachte je leven in eigen hand te hebben wat maakt dat deze vrouwen doorzetten ondanks diverse belemmeringen in hun leven. *'Ik ben niet iemand die hulp vraagt aan iemand anders, ik doe liever alles zelfstandig. (05) Dit vraagt wel alertheid 'want je kan altijd door anderen in de problemen worden gebracht', zo lijkt de gedachte. Deze levenshouding is deels gegrond in de problematische relationele context waarin ze zelf zijn opgegroeid, maar ook de problematische ex-partnerrelaties versterken het wantrouwen tussen de seksen. Ze hebben het gevoel op zichzelf teruggeworpen te zijn: zij zelf zullen de verantwoordelijkheid moeten nemen voor de zorg voor hun kind, want de biologische vaders zullen het niet doen. Ook krijg ik de indruk dat deze vrouwen het gevoel hebben er in de Nederlandse samenleving ook niet helemaal bij te horen, en een 'respectabele status' in de bredere context missen. Geen van de vrouwen vertelt over (Nederlandse) rolmodellen of positieve contacten met volwassenen die hen tijdens hun adolescentieperiode vanuit betrokkenheid hebben begeleid bij hun onderwijsloopbaan. Dit werkt door in hun gedrag binnen het onderwijssysteem: ook nu stellen ze zich autonoom op, ook als ze eigenlijk ondersteuning van docenten of klasgenoten willen krijgen. Zo geeft respondent 07 als antwoord op de vraag in hoeverre ze steun ervaart van docenten of klasgenoten het volgende: "Eigenlijk niet maar ik denk ook vaak waar zouden ze mij bij kunnen helpen? Het leven is nu eenmaal bikkelen. Ik vraag bijna nooit om hulp, ik weet niet waarom. Ik ben geen persoon die om hulp vraagt, dat is denk ik mijn karakter". Ook andere respondenten benoemen dat hulp vragen niet in hun karakter zit en dat het met name dankzij hun eigen inzet en doorzettingsvermogen is dat ze het moederschap met een studie kunnen combineren. Betekenisvolle anderen (met name in emotionele zin) worden nauwelijks genoemd. Sociologisch gezien is het echter goed mogelijk dat dit gedrag zoals eerder geschreven (mede) voortkomt uit het zelfredzaamheidsideaal voortkomend uit hun socialisatiekader. Hulp vragen kan hun gevoel van trots aantasten of mogelijk samenhangen met angst voor het tonen van kwetsbaarheid.*

De steun die deze vrouwen ervaren bestaat vooral uit praktische steun van vriendinnen of familieleden, bijvoorbeeld in de vorm van het opvangen van hun kinderen zodat de vrouwen kunnen gaan werken of studeren. Die praktische steun is naast de formele kinderopvangvoorziening (die fulltime wordt afgenomen) hard nodig om de verschillende rollen (moeder, student en werknemer) met elkaar te kunnen combineren. De meeste vrouwen brengen hun kind elke weekend één of meerdere dagen naar hun verwanten (moeder, zussen, broer) en ze hebben vrijwel dagelijks contact met elkaar.⁵ Ook nu zijn de biologische vaders zoals eerder gezegd vrijwel altijd alleen op afstand betrokken bij de opvoeding en leveren zij voornamelijk op incidentele basis een financiële en opvoedende bijdrage. In geval van financiële nood zeggen de vrouwen terug te kunnen vallen op hun familie, maar dat doen ze vanwege hun trots liever niet.

Door de hoge taaklast houden de vrouwen weinig tijd over om door te brengen met hun kind. Dit ervaren de vrouwen als een dilemma, maar het voelt alsof ze geen andere keuze hebben. Het (ervaren)gebrek aan economisch kapitaal speelt hierin een belangrijke rol, zeker gezien de veelvoorkomende studieachterstand. Hun studie heeft hen al veel geld gekost, voor deze vrouwen lijkt er geen weg terug of geen beter alternatief te zijn. Alle vrouwen refereren aan de crisis, waardoor ze van mening zijn dat ze met een mbo diploma nauwelijks mogelijkheden hebben op de arbeidsmarkt. De vrouwen missen emotionele en financiële steun uit hun eigen netwerk en weten tevens geen nieuwe verbindende relaties aan te gaan, de zogenaamde *weak ties* (Putnam 2000, naar Granovetters indeling in Wolff, 2013 p.89). Zij voelen zich op zichzelf teruggeworpen en knokken met hun overlevingsmentaliteit verder, niet beseffend dat een gesloten houding het lastiger maakt om in het hoger onderwijs vooruit te komen. Treffend in deze context is de uitspraak van respondent 05, zij zegt: *'Fuck jullie, ik doe het wel zelf. Zo is mijn overlevingsstrategie. Ik maak mijn eigen motivatie'*.

Differentiatie

Zoals gezegd lijkt alleen respondent 09 haar bestaande netwerk uit te breiden en nieuwe contacten aan te gaan die zij instrumenteel kan inzetten met het oog op haar verdere loopbaansucces. Van de geïnterviewde Creoolse vrouwen is zij de enige vrouw die nauwelijks een studieachterstand heeft opgelopen en ten tijde van het interview aan haar afstuderen werkte. Deze respondent laat in het gesprek zien zich bewust te zijn van de noodzaak om taalvaardig te zijn, te investeren in sociale contacten en bezit ook de communicatieve vaardigheden om nieuwe relaties aan te gaan met mensen uit andere sociale lagen uit de samenleving. Ze maakt bewust gebruik van oppervlakkige contacten en bouwt aan een heterogener netwerk. Haar 'nieuwe vrienden' hebben ervaring in het hoger onderwijs en via hen weet zij informatie te verkrijgen die helpend kan zijn bij effectief studeren en het verkrijgen van een stageplaats of baan.

'Ik probeer me ook in bepaalde kringen te bevinden tegenwoordig, sinds ik studeer. Ik ga niet meer om met mensen van wie ik het gevoel heb niet meer op hetzelfde level te zitten. Dat klinkt misschien hard, maar ik geloof dat je met de juiste mensen om je heen heel ver kan komen in het leven. Sorry, maar de jongens hier op straat, daar wil ik niet meer mee in gesprek gaan', aldus respondent 09. Door haar sociale en academische integratie vernederlandst ze naar eigen zeggen. *'Mijn ideeën uit mijn cultuur beginnen te vervagen. Ik zie steeds meer dat die ideeën achterhaald zijn, dat de tijd veranderd is en dat het anders kan'*. Steeds nadrukkelijker distantieert zij van haar oude netwerk, leefstijl en cultuur. Ten tijde van het interview is zij bezig om te verhuizen van een kantelwijk naar een middenklasse wijk buiten de stad. Zij zegt te verhuizen om haar dochter een andere opgroeiomgeving te kunnen bieden. Opvallend is echter dat het juist deze respondent is die openlijk benoemt in eerste instantie vanwege financiële redenen te zijn gaan studeren. De komst van haar kind was hierin doorslaggevend (*'ik besepte dat ik het anders aan moest gaan pakken'*), maar haar ex-partner (een hoger opgeleide half

---

⁵ Zo werd het gesprek met respondent 09 bij haar thuis in Rotterdam West meerdere keren onderbroken omdat er mensen voor de deur stonden ("Oh dat is mijn zusje, die studeert ook en heeft ook een kind. Die komt vaak even langs".) of omdat ze opgebeld werd door familieleden die iets met haar wilde afspreken. "Zo gaat dat altijd", verzuchtte deze respondent' Ook als ik moet studeren voor mijn tentamen".

Nederlandse man) was ook een belangrijke stimulans. Hij was haar eerste brug naar sociale en academische integratie en dit opende de weg naar haar studiesucces tot dusver.

7 Marokkaanse balancerende vrijheidsstrijders

De beschrijving van de laatste groep studerende moeders is gebaseerd op vier respondenten in de leeftijd van 25-27 jaar, verkerend in een van de opleidingsjaren 1-4 ten tijde van het interview. Zoals in het theoretisch kader beschreven komt jong moederschap binnen de tweede generatie Marokkaanse jongeren getalsmatig weinig voor. De geïnterviewde vrouwen zijn daarmee bijzonder te noemen, zeker gezien het feit dat de combinatie van verschillende rollen binnen deze etnische groep weinig voorkomt. Zij zijn zich daarvan bewust.

Een belangrijk verschil met de eerste twee uitgewerkte typen is dat de Marokkaans-Nederlandse vrouwen niet de rol als kostwinner vervullen in hun gezin (zie tabel 5, element 2 en 10) en de economische noodzaak om later een goede baan te krijgen hierdoor veel minder op de voorgrond staat. De ontwikkeling van deze groep vrouwen met een islamitische achtergrond is te begrijpen vanuit een duidelijk andere cultureel-religieuze achtergrond dan die van de twee eerder beschreven typen. Het zijn zelfbewuste vrouwen die zichzelf zien als een tussengeneratie die moet vechten voor het verkrijgen van meer bewegingsvrijheid en ruimte om eigen keuzes te maken. Ze maken zich bewust los van hun etnisch-culturele referentiekader en zijn (de één in sterkere mate dan de ander) georiënteerd op de Nederlandse samenleving. Het studerend moederschap van deze Marokkaans-Nederlandse vrouwen moet vooral opgevat worden als een strategie om ruimte te krijgen voor hun eigen ontwikkeling en wordt om die reden door deze onderzoeker als 'emancipatoir' benoemd. Daarnaast speelt de drang om te laten zien dat een Marokkaanse vrouw een bijdrage kan leveren aan de Nederlandse samenleving (succesvolle integratie) ook een rol.

Tabel 5 Scores respondententype 3 op elementen studierend moederschap

Resp. nr	Opgroei omgeving	Aanspraken voorzieningen	Potentiële beschikbaarheid steunende relaties	Familie-structuur herkomst	Motto gezin herkomst	Jong moederschap: normaal of deviant	Combineren rollen: normaal of deviant	Leeftijd t.t.v. geboorte eerste kind	Zwangerschap: bewuste keuze of ongepland	Huidige gezinssamenstelling
01	Geboren en opgegroeid in Nederland	Inkomen partner Duo-studiebeurs	Rijk mono-etnisch netwerk	Nucleair Patriarchaat Tweeoudergezin	<i>"Pak je kansen"</i>	Binnen brede etnische kring: normaal mits gehuwd Binnen eigen familiair netwerk: deviant (uitstel na afronding opleiding)	Deviant	21	Ongepland	Samenwonend met man en kind
02	Geboren en opgegroeid in Nederland	Partneralimentatie Duo-studiebeurs	Rijk (overwegend mono-etnisch) netwerk	Nucleair Patriarchaat Tweeoudergezin	<i>"Pak je kansen"</i>	Binnen brede etnische kring: normaal mits gehuwd Binnen eigen familiair netwerk: deviant (uitstel na afronding opleiding)	Deviant	21	Bewuste keuze	Gescheiden, alleenstaand met 2 kinderen
06	Geboren en opgegroeid in Nederland	Partneralimentatie Duo-studiebeurs Lening	Rijk hetero-geen netwerk	Nucleair Patriarchaat Tweeoudergezin	<i>"Pak je kansen"</i>	Binnen brede etnische kring: normaal mits gehuwd Binnen eigen familiair netwerk: deviant (uitstel na afronding opleiding)	Deviant	20	Bewuste keuze	Gescheiden, alleenstaand met kind
14	Geboren en opgegroeid in Nederland	Inkomen partner Duo-studiebeurs	Mono-etnisch netwerk	Nucleair Patriarchaat Tweeoudergezin	<i>"Wees een goede vrouw en kom je verantwoordelijkheden na"</i>	Binnen brede etnische kring: normaal mits gehuwd Binnen eigen familiair netwerk: deviant (uitstel na afronding opleiding)	Deviant	24	Bewuste keuze	Samenwonend met man en kind

7.1 Individuele achtergronden

Deze vrouwen zijn in Nederland geboren en opgegroeid (zie tabel 5, element 1) en behoren tot de relatief jongsten uit grote gezinnen (6-9 kinderen) met ouders van Berberse komaf. Hun vaders kwamen in de jaren '70 naar Nederland vanwege arbeidsmotieven, en hun moeders (volgens de traditie gekoppelde huwelijkspartners) kwamen in de jaren daarna in het kader van gezinshereniging naar Nederland. Eén van de respondenten is in Marokko geboren en kwam met haar moeder mee, de overige vrouwen zijn geboren en getogen in Nederland. Beide ouders zijn nauwelijks tot niet opgeleid. Hun vaders zijn vaak een stuk ouder dan hun moeder en zijn of nog werkzaam op de arbeidsmarkt of met pensioen. Bij één van de respondenten is haar vader overleden vanwege de ouderdom. Hun moeders kregen tijdens hun tienerjaren hun eerste kind en leiden een traditioneel huisvrouwenbestaan (zie tabel 5, element 4). Eventuele broers en jongere zusjes wonen nog thuis, oudere zussen zijn getrouwd en combineren de opvoeding van hun kinderen met (een soms fulltime) baan.

De respondenten komen naar eigen zeggen uit gezinnen waarin ze relatief veel vrijheid kregen van hun ouders om eigen keuzes te maken. Of, zoals één respondent zegt: 'het zijn *geen traditionele gezinnen die niet mee ontwikkelen*' (06, gescheiden). Ze hebben ouders die hechten aan een goede opleiding, goed presteren én maatschappelijke zelfstandigheid, óók (of soms juist) als meisje. De ouderlijke betrokkenheid bij hun onderwijsloopbaan maakt dat ze zich aangemoedigd voelen om zich verder te ontwikkelen en actief te participeren in de samenleving. Dit is vaak de uitdrukkelijke wens van hun ouders, voortkomend uit de verwerking van hun eigen geschiedenis. Deze studerende moeders kregen als kind te horen dat ze de kansen moeten grijpen die hun ouders zelf niet hebben gehad. Hun eigen moeders mochten in Marokko geen opleiding volgen, hun toekomst was voorbestemd als moeder en huisvrouw. Deze positieve houding van ouders inzake het onderwijs verklaart Liesbeth Coenen in haar proefschrift (2001) vanuit de omslag van gastarbeidersperspectief naar migrantenperspectief, waarbij (Turkse) ouders zich bewust zijn van het belang van een goede opleiding om in Nederland maatschappelijk succesvol te kunnen worden. Coenen (psycholoog en antropoloog) spreekt binnen deze context over het gezinmotto 'Pak je kans' en 'Word niet als wij', op te vatten als herhaalde boodschappen waardoor kinderen worden aangespoord om sociaal te stijgen via onderwijs (zie tabel 5, element 5). In de interviews komt dit "pak je kans" expliciet naar voren. Soms wordt zo'n boodschap extra kracht bijgezet door een familieverhaal met bijna mythische proporties, met een koppeling aan de 'man als onderdrukker'. Zo vertelt respondent 01 (getrouwd) dat haar moeder afkomstig is uit een progressief Marokkaans gezin en het eerste meisje was uit het dorp dat naar de basisschool mocht om de Franse taal te leren. "Want haar vader was echt van 'iedereen moet studeren, ook vrouwen!' Maar toen haar vader overleed, werd ze door haar oom direct van school gehaald en uitgetrouwde aan een dertig jaar oudere man, mijn vader".

Een duidelijk thema in de gesprekken met deze vrouwen is de worsteling die het opgroeien tussen twee culturen met zich mee brengt. Ze lijken zich als tiener te moeten bewegen tussen drie verschillende waardensystemen, te weten 1. traditionele etnisch specifieke (collectieve) waarden uit de bredere Marokkaanse gemeenschap waar ze deel van uitmaken; 2. modernere waarden van hun gezin van herkomst, waarin enerzijds nog wel traditionele genderrollen gelden, maar anderzijds opvattingen over de bewegingsvrijheid van vrouwen losser worden; 3. individualistische waarden gericht op zelfontplooiing en autonome ontwikkeling binnen de bredere maatschappelijke context van de moderne Nederlandse samenleving.

De vrouwen benoemen hoe lastig het voor hen als tiener was om enerzijds aansluiting te houden met hun ouders (die er modernere waarden op na houden dan veel andere Marokkaanse gezinnen, maar toch ook nog vasthouden aan meer traditionele normen zoals het vasthouden aan een huishoudelijke rolverdeling) en anderzijds erbij te willen horen in de (westerse) maatschappij. Ze spreken over een cultuurkloof en tegenstrijdige verwachtingen. Zo zegt één van de (gescheiden) respondenten het volgende: "Die culturele maatstaaf waar je aan moet voldoen thuis, en dan ben je buiten en dan is het heel anders. De derde generatie zal er minder last van hebben, wij zitten er net tussen. Onze ouders die van de eerste generatie zijn, die begrijpen ons niet" (06, gescheiden). Vanuit

huis wordt het huwelijk als het belangrijkste levensdoel gezien en de enige weg naar het krijgen van kinderen (zie tabel 5, element 6 en 7), maar maatschappelijk goed presteren (in de vorm van het halen van diploma's en een goede baan) wordt ook steeds belangrijker gevonden.

De kloof tussen de verschillende leefsysteemen brengt de respondenten tijdens hun tienertijd in verwarring. Ze blikken terug op een pubertijd waarin ze de interesse en motivatie voor hun opleiding verliezen en hun schoolprestaties achteruit gaan. Ze blijven zitten en/of verlaten vroegtijdig hun middelbare opleiding. Net als hun (Nederlandse) leeftijdsgenootjes willen ze plezier maken met vrienden, experimenteren met uitgaan en met romantische relaties. Deze bewegingsvrijheid is echter niet toegestaan omdat het vanuit het islamitische geloof wordt gezien als (een risico op)onzedelijk gedrag. Hun ouders staan ongehuwd samenwonen of op kamers wonen met een andere Marokkaanse meid niet toe. Binnen hun directe eigen kring zien ze dat de meeste meiden het huwelijk uitstellen tot ze hun opleiding afgerond hebben. Dit geldt zeker voor meiden die afkomstig zijn uit de meer 'moderne' gezinnen. Hun zussen doorlopen het pad van eerst de opleiding afronden, dan huwen en kinderen krijgen in combinatie met een baan en raden het jong trouwen (net als hun eigen ouders doen) af. Maar deze vrouwen verlangen als tiener naar meer vrijheid en zelfstandigheid, en dat kunnen ze alleen verkrijgen door op jonge leeftijd te huwen. *"Er is immers geen tussenweg bij ons, geen ruimte om elkaar goed te leren kennen of gewoon verliefd te zijn. Bij ons is het trouwen of niets"*. (O6, gescheiden)

Het lijkt dus de zoektocht naar een eigen identiteit te zijn wat maakt dat deze vrouwen kiezen voor de trouwenstrategie. Ze zijn tussen de 17-19 jaar oud als ze gaan trouwen. Het is een tussenvorm tussen rebelleren én conformeren; ze gaan eerder dan hun (Marokkaanse) leeftijdsgenootjes een zelfstandig leven leiden én blijven erbij horen in Marokkaanse kring. De keuze om deze strategie in te zetten is niet zozeer doordacht, en lijkt soms zelfs een vrije impulsieve te zijn. Zo zegt een van de respondenten: *"Halverwege de opleiding sloeg ik ineens om. Gestopt met de opleiding....Ik weet ook niet wat er gebeurde, die vraag stel ik mijzelf ook. Hoe heb ik die stap kunnen zetten? Als ik er nu aan terug denk dan was het echt een puberteitstactie"*. (O6, gescheiden)

De paradox is dat deze vrouwen in hun zoektocht naar meer autonomie, zeggenschap en individuele vrijheid juist het risico lopen op verdere inperking van hun vrijheid. Immers, hun huwelijkspartner blijkt er soms traditionelere opvattingen op na te houden dan verwacht en de keuze van de respondente voor het vroege huwelijk op te vatten als haar conformeren aan de etnisch specifieke norm van het patriarchale systeem.

7.2 Inrichting leven als moeder

Tot dusver verlopen de levenspaden van de vier vrouwen grotendeels overeenkomstig. Zoals beschreven lijkt het jong huwen en kinderen krijgen bij deze vrouwen samen te hangen met het identiteitsvraagstuk, waarbij de wens om te trouwen deels gemotiveerd wordt vanuit de wens om een eigen leven te gaan leiden en de stap naar volwassenheid te maken. De overgang van meisje naar vrouw, waardoor ze los willen komen van de soms als benauwd ervaren banden van het gezin. Drie van de vier respondenten hebben op dat moment lage aspiraties op het gebied van school/ en werk, omdat ze naar eigen zeggen een aantal ontmoedigende ervaringen in het onderwijs achter de rug hebben. Hierbij het speelt het gevoel van 'anders' en 'minder' (processen van stigmatisering) te zijn een rol. Ze verleggen hun focus in aspiraties en lijken zich meer te gaan richten op traditionele succesdefinities zoals het huwelijk en moederschap.

De vrouwen doorlopen het 'moderne pad naar het huwelijk' (zoals beschreven door Belabas, 2010). Dat wil zeggen hun 'moderne ouders' geven hen de speelruimte om hun eigen partner te kiezen en zelf de timing te bepalen. Ze kiezen een huwelijkspartner waar ze affectieve gevoelens voor (denken te) hebben. Hun directe omgeving (ouders, broers en zussen) toont zich kritisch ten opzichte van hun keuze (*'Maak eerst je opleiding af!'*), maar hun ouders leggen de regie bij hun dochter en geven toestemming aan de huwelijkskandidaat. Bij het kiezen van hun partner speelt het etnische netwerk een belangrijke rol gespeeld. De vrouwen zeggen bijna allemaal 'gekoppeld' te zijn via hun vrienden of kennissen. Zo trouwde respondent O2 met een man aan wie zij gekoppeld werd via haar

netwerk voortkomend aan haar lidmaatschap aan een islamitische vereniging. De huwelijkspartner lijkt dus een geheel eigen keuze te zijn, maar er is zeker sprake van invloed van etnische leeftijdsgenoten. Het kennismakingstraject verloopt volgens de vrouwen “behoorlijk strikt” (voldoend aan traditionele voorschriften zoals niet samen op stap gaan zonder chaperonne) en het is zeker geen tijd van vrij experimenteren. Na een korte periode van verloving (binnen een jaar na kennismaking) zijn de vrouwen getrouwd. Ze hebben dezelfde ideaalbeelden over het huwelijk. Zo vertellen de respondenten dat ze dachten te kiezen voor een ‘romantisch’ huwelijk (en niet voor een ‘traditioneel’ huwelijk dat vooral vanuit praktische, financiële of religieuze motieven zou worden gesloten), met een ruimdenkende partner die hen de mogelijkheid zou bieden om zichzelf blijvend te ontwikkelen via een baan of het volgen van een opleiding. Ze hebben allemaal een dubbel toekomstperspectief voor ogen waarin ze zorg en werk combineren. Wel blijft de rol van hoofdkostwinner voorbehouden aan hun man.

Samenvattend kan gezegd worden dat de geïnterviewde vrouwen (ondanks het feit dat ze jong getrouwd zijn) zich willen onttrekken aan het traditionele huisvrouwenbestaan dat hun moeder leidde en dat dit gestimuleerd is vanuit het gezin van herkomst. Ze bevinden zich op dat moment in een bijzondere positie binnen hun eigen etnische groep: immers, hun zussen, nichten en vriendinnen zijn óf op jonge leeftijd fulltime moeder en huisvrouw geworden óf hebben het huwelijk uitgesteld tot na afronding van hun opleiding (zie tabel 5, element 6 en 7).

Voorafgaand aan het huwelijk wordt er weinig gesproken over de wederzijdse verwachtingen door de aanstaande echtgenoten. De meiden hebben de gedachte dat hun verwachtingen overeen zullen komen met die van hun toekomstige partner en vertrouwen erop dat hun man bereid is om naar hun wensen in het leven te luisteren. Bij twee van de vier vrouwen blijkt dit ook de realiteit te zijn, de twee andere vrouwen krijgen echter al snel maken met een partner die hecht aan de traditionele rolverdeling tussen man en vrouw en steeds meer beperkingen oplegt.

De komst van een kind lijkt dit proces te versnellen en te versterken. De vrouwen zijn tussen de 19 en 23 jaar oud als zij in verwachting raken van hun eerste kind. Meestal is dit ‘gepland’ omdat het huwen vanuit de traditionele norm samengaat met de snelle realisatie van het moederschap. De vrouwen zeggen ‘graag jong kinderen te willen krijgen’ (zie tabel 5, element 8 en 9). Alleen voor respondent 1 geldt dat zij het krijgen van kinderen wilde uitstellen totdat ze haar diploma had gehaald (zij gebruikte anticonceptiemiddelen). Deze vrouw was na een periode van betaald werken weer gestart met haar opleiding en had haar oorspronkelijke aspiraties rondom het behalen van een MBO diploma en daarna doorstuderen hervonden. De succeservaringen die zij tijdens haar MBO opleiding opdeed speelde hierbij een belangrijke rol. Toen ze ongepland in verwachting raakte was het voor haar gezien haar religie vanzelfsprekend om het kindje te houden. Haar moeder (die zelf een levensloop heeft gekend van onderdrukking en van daaruit sterk gericht is op emancipatorische doelstellingen) had moeite met het nieuws, maar voor alle andere familieleden en mensen uit eigen kring geldt dat het jonge moederschap geen problemen opleverde.

Het is op dit punt, tussen het huwelijk en de eerste zwangerschap (periode van 2-3 jaar), dat er twee levenspaden lijken te ontstaan. Het ene levenspad leidt geleidelijk tot onderdrukking en via echtscheiding uiteindelijk tot de keuze voor studierend moederschap. Deze twee vrouwen volgen ten tijde van hun zwangerschap een opleiding, maar hun hoogopgeleide partner gaat steeds meer druk uitoefenen om na de bevalling fulltime moeder en huisvrouw te worden. Deze echtgenoten willen niet dat hun kinderen naar de kinderopvang gaan en vinden het de taak van de vrouw om de volledige zorg in huis op zich te nemen. De vrouwen tonen in eerste instantie een meegaande houding en schikken zich naar de wensen van hun partner. Achteraf zeggen ze dit gedaan te hebben omdat ze vanuit hun eigen moederschapsideaal het ook niet wenselijk vonden om een heel jong kind (0-1 jaar) naar de kinderopvang te brengen. Maar de verschillen in visie, waarden en idealen worden steeds duidelijker en het controlerend gedrag van hun partner neemt steeds extremere vormen aan. “ *Hij kwam met ideeën over de opvoeding waarvan ik dacht he?... Hij begon te veranderen, werd anders,*

overbeschermend. Niet alleen naar mij maar ook naar mijn zoontje toe", aldus één van de inmiddels gescheiden vrouwen (02).

Deze twee vrouwen komen steeds meer in de knel te zitten, voelen zich ongelukkig en maken zich bezorgd over het welbevinden van hun kinderen. Ze krijgen te maken met (psychische) onderdrukking, machtsmisbruik en (geestelijke)mishandeling. Hun ex-partners zijn hoog opgeleid en hebben een goede baan, maar houden er geen 'moderne' opvattingen op na. Deze respondenten praten mondjesmaat over wat hen in hun huwelijk precies is overkomen (*'Wij hangen de vuile was niet snel buiten'*), duidelijk wordt in ieder geval dat hun mannen volledige gehoorzaamheid eisten en de vrouwen in isolement terechtkwamen. Beide vrouwen voelden zich ongelukkig en ernstig geremd in hun ontwikkeling. *"Ik was pas 18, dan begint je leven pas. Maar eenmaal getrouwd zat ik achter gesloten deuren. Letterlijk. Dus ik kon mijn studie niet afmaken en mijn rijbewijs niet halen"* (06). Een eenduidige verklaring voor het gedrag van hun ex-partner kunnen deze vrouwen niet geven. Ze geven aan dat ze niet denken dat het gedrag van hun ex-man voortkomt uit het islamitische waarden- en normensysteem. Religie speelt hierin volgens hen geen rol. Ze duiden het gedrag eerder vanuit psycho-sociale problematiek, maar geven te kennen het eigenlijk niet goed te begrijpen. Het is mijn inziens echter goed mogelijk dat hun hoog opgeleide ex-mannen bewust kozen voor deze jonge (dan nog laag opgeleide vrouwen), vanuit de veronderstelling dat zij akkoord zouden gaan met een traditionele rolverdeling waarin de vrouw geen ruimte krijgt voor ontwikkeling (op het gebied van arbeid of opleiding) buitenshuis. Onderzoek van Belabas (2010) naar het partnerkeuzetraject van jonge Marokkanen laat immers zien dat veel hoogopgeleide jongens uit de 'moderne' groepen lager opgeleide meisjes verkiezen boven hoger opgeleide vrouwen, omdat deze laatste groep vrouwen 'te westers en vrijgevochten' zouden zijn.

De twee vrouwen besluiten uiteindelijk, als laatste redmiddel, om te gaan scheiden. Daar gaat veel aan vooraf omdat scheiden in de Marokkaanse gemeenschap een taboe is en de vrouwen bang zijn voor de reacties van hun familie. Ze voelen zich verantwoordelijk om een "goede moeder en vrouw" te zijn en zijn extra kwetsbaar omdat ze net bevallen zijn of opnieuw in verwachting raken. Ook is er angst voor hun man, met wie ze immers ten tijde van de scheidingsaanvraag samen leven. In eerste instantie leidt hun wens om te scheiden tot weerstand en onbegrip in de familie. Ondanks de 'moderne' opvattingen van het gezin van herkomst wordt er door hun eigen ouders druk uitgeoefend om zich te conformeren aan waarden uit de 'eercultuur'. Maar de vrouwen zetten door en als duidelijk wordt in welke lastige situatie ze zitten, krijgen ze uiteindelijk toch steun van hun ouders, broers en zussen. *"Het belang van de kinderen"* blijkt hierbij een overtuigend argument naar hun familieleden. Dan breekt voor hen een nieuwe fase in hun leven aan, een fase waarin ze weer vrij zijn om keuzes te maken rondom werk en opleiding. Ze gaan als alleenstaande vrouw verder en runnen hun eigen huishouden, met op de achtergrond praktische ondersteuning vanuit hun directe familiale netwerk.

Achteraf gezien voelen de vrouwen zich in het huwelijk gelokt en zien ze het als een grote misrekening. *"Ik was niet assertief. Ik gaf wel aan 'ik vind het te snel gaan en ik wil mijn opleiding nog afmaken', maar hij zei 'ik heb er geen moeite mee als je je opleiding blijft volgen', dus voor alles leek wel een oplossing"* (02). Terugkijkend op hun keuze om op jonge leeftijd te trouwen merken deze vrouwen op dat ze destijds naïef waren. Ze lieten zich leiden door een romantisch ideaal waarin het huwelijk liefde en rust zou brengen en conformeerden zich aan de normen omtrent gezinsvorming.

Het andere levenspad, waarbij de jonge getrouwde vrouw de mogelijkheid krijgt om meerdere rollen te combineren, komt volgens de respondenten voort uit *"het geluk dat hun man niet een 'doorsnee Marokkaans-Nederlandse man' blijkt te zijn"* (01). Hun man is naar eigen zeggen moderner dan de gemiddelde Marokkaanse man, en ze 'boffen dat ze zo'n moderne man' getroffen hebben. Hij biedt hen de ruimte om te blijven studeren en gaat mee in de verschuiving naar waarden als autonomie en individuele vrijheid. Hun partners hebben een mbo opleiding afgerond en verdienen voldoende om als gezin van rond te komen. Daarnaast helpen hun partners mee in de huishouding, brengen ze hun kinderen naar de opvangvoorziening en stemmen ze hun onregelmatige werkrooster af op de studieroosters van de vrouwen. Die flexibiliteit en de wens om rekening met elkaar te houden maakt de

combinatie studie/moederschap mogelijk. En dat is volgens de vrouwen bijzonder, want in hun directe omgeving zien ze traditionele praktijken terug waarbij de vrouw volledig verantwoordelijk is voor de huishouding en voor de zorg voor de kinderen. Hun mannen zijn daarmee ook afwijkend in hun eigen netwerk en er wordt soms op familiebijeenkomsten honend gesproken over hun ‘vrouwelijk’ gedrag. De respondenten kennen de verhalen van Marokkaanse leeftijdsgenootjes die na het huwen of de komst van de kinderen van hun man met hun opleiding moesten stoppen. En ook in hun eigen (mono-etnische) netwerk (bestaande uit hoger opgeleide en lager opgeleide Marokkanen) reageren mensen verbaasd als ze horen dat ze het moederschap combineren met een voltijds opleiding. *“De verwachting is: je bent getrouwd en je hebt een kind. Dus kijken ze er wel van op (dat je een opleiding volgt, Ms). Maar ze zijn ook wel trots op me, dat ik dat doe. Ik voel me uniek en gezegend”* (14, getrouwd).

Het blijkt lastig om grip te krijgen op de vraag hoe het komt dat hun partners meer geëmancipeerd zijn dan de andere mannen in hun directe omgeving. Volgens de respondenten komen hun mannen uit “moderne gezinnen” waarin onderwijs ongeacht sekse belangrijk wordt gevonden. Opvallend is verder dat zij lager opgeleid zijn en een minder goede baan hebben dan de partners van de inmiddels gescheiden vrouwen.

Hoewel de levensloop van de geïnterviewde vrouwen dus duidelijk verschillend is (en de gescheiden vrouwen een significant andere positie in hun eigen etnische kring hebben) delen drie van de vier respondenten een aantal belangrijke idealen die met drie verschillende levensniveaus te maken hebben:

- 1) ze willen voldoen aan de verwachting van hun ouders om goed te presteren (micro niveau);
- 2) ze willen de traditionele ongelijke verhoudingen tussen mannen en vrouwen in de Marokkaanse gemeenschap doorbreken (meso niveau);
- 3) ze willen maatschappelijke status verkrijgen en actief deelnemen aan de Nederlandse samenleving, op te vatten als een integratie ideaal (macro niveau).

Voor deze vrouwen geldt dat hun idealen verder reiken dan een proces gericht op interne emancipatie binnen de eigen gemeenschap. Respondent 14 wijkt hierin af, zij lijkt minder sterk georiënteerd op westerse idealen en zich meer vast te houden aan de zorgidentiteit als kerntaak van de Marokkaanse vrouw.

De overeenkomst tussen de vier vrouwen is echter dat zij allemaal op zoek lijken te zijn naar een ‘derde weg’, de weg tussen de *ik- en de wij cultuur*. Ze staan grofweg voor de keuze tussen aanpassing aan dominante groepsnormen uit de traditionele cultuur of inpassing in de moderne Nederlandse samenleving, met mogelijke uitsluiting uit de etnische groep als gevolg.

In onderstaand figuur worden de vier respondenten geplaatst op een continuüm ten aanzien van de oriëntatie op traditionele versus moderne westerse idealen.

Resp.14	Resp.01 en 02	Resp.06
<p>Traditionele idealen: Gehuwd, primaire focus op zorg en moederrol Onderwijs als toevoeging aan traditionele levensloop, opvang van kinderen in eigen kring</p>	<p>Tussenpatroon: Gehuwd of gescheiden, focus op dubbel toekomstperspectief, loslaten traditionele genderverhoudingen, emancipatoire doelstellingen</p>	<p>Moderne westerse idealen: Gescheiden, focus op autonomie, kritische houding ten aanzien van culturele tradities, emancipatoire doelstellingen</p>

Figuur 5 Continuüm traditionele idealen en moderne westerse idealen

Naast deze overeenkomsten en verschillen in waardeoriëntatie kan gesteld worden dat er ook andere verschillen waar te nemen zijn ten aanzien van de opgaven waar deze vrouwen zich voor gesteld

zien (ervaren conflicten en spanningen). Dit hangt samen met de positie van de vrouw binnen de eigen etnische groep (gescheiden vrouw versus gehuwde vrouw). Dit heeft invloed op de keuze voor de strategieën die zij inzetten om hun doelen te bereiken. In de volgende paragraaf wordt beschreven hoe de respondenten een andere biografie dan de cultureel voorgeschreven biografie proberen vorm te geven, inzoomend op dilemma's en spanningen die daarbij worden ervaren.

7.3 Aanpak leven-werken-leren

Zoals in de inleiding op type 3 is gezegd heeft deze groep studerende moeders geen directe economische noodzaak om te studeren aangezien ze geen hoofdverantwoordelijkheid dragen en een inkomen verkrijgen (via het inkomen van hun man dan wel via de partneralimentatie van hun ex-man). Hierdoor ontstaat meer ruimte om te focussen op studie en opvoedingstaken. Hierbij moet worden opgemerkt dat natuurlijk de gescheiden vrouwen wel financiële onzekerheid ervaren omdat ze in een juridische strijd zitten met hun ex-man die geen alimentatie wil betalen. Ten tijde van het interview ontvangen ze maandelijks alimentatie, maar hun ex-partners hebben de uitspraak van de rechter aangevochten. Die financiële onzekerheid over de toekomst (behoud ik mijn alimentatie wel?) houdt de twee gescheiden vrouwen bezig en maakt dat ze het behalen van een hbo diploma van belang vinden met het oog op hun toekomstige zelfredzaamheid. Dit geldt ook voor respondent 14, ten tijde van het interview gelukkig getrouwd maar toch met de gedachte in haar achterhoofd "*onderwijs als ticket voor onafhankelijkheid, voor t geval dat het misgaat*". Ondanks het taboe op echtscheiding in eigen kring, houdt ook deze vrouw rekening met de mogelijkheid dat ze haar eigen geld zou moeten kunnen verdienen. De vrouwen hechten hier erg aan en willen voorkomen dat ze uitkeringsafhankelijk worden. Dit hangt samen met normen uit hun eigen gezin van herkomst, waar ze vaak expliciet de boodschap mee kregen van hun ouders dat ze actief moesten bijdragen aan de samenleving. Dit werkt door in hun integratie-ideaal. Zo vertelt respondent 2 (gescheiden) het volgende: "*Mijn vader werkte als Marokkaanse contactfunctionaris binnen Humanitas en daarna als ouderfiguur bij een tehuis voor Marokkaanse jongens. Ik ben daar trots op want ik zie veel oudere Marokkaanse mannen die thuis zitten en een uitkering hebben. Mijn vader zei altijd: 'ik zal tot op de laatste dag van mijn pensioen blijven werken'*".

Het volgen van een deeltijd variant van hun opleiding zodat ze ook kunnen werken is voor hen geen optie omdat ze de combinatie werk en studie en gezin niet zien zitten. Dit ligt bij hen duidelijk anders dan bij de Afro-Surinaamse vrouwen, voor wie het combineren van deze verschillende rollen een (bijna vanzelfsprekende) realiteit is. De Marokkaans-Nederlandse respondenten hebben dan ook allemaal (anders dan de vrouwen uit type 2) geen bijbaan. Een van de respondenten geeft aan dat ze moeizaam kan rondkomen en eigenlijk ook een bijbaan zou moeten nemen, maar haar prioriteit legt bij haar gezin en studie. Het basisinkomen dat ze verkrijgen via hun (ex)partner en de aanvullende toeslagen vanuit de overheid (kindertoeslag, studiefinanciering, huurtoeslag etc.) maakt dat ze het financieel redden. Een van de vrouwen leent daarnaast ook nog van DUO (aanvullende studielening), maar het is opvallend dat deze groep vrouwen geen schulden heeft en zo min mogelijk leent. Meer geld via werk zou handig zijn, maar weegt niet op tegen het gegeven dat ze dan minder tijd aan hun kinderen kunnen besteden.

Ook dit is een punt waarin deze groep vrouwen zich onderscheidt van de eerder beschreven twee typen van studerende moeders: het expliciete moederschaps- met daarbij horend opvoedings-ideaal. De jonge moeders geven aan dat de behoeften van hun kinderen ten alle tijden voorop staan en het thema *ontwikkeling en opvoeding* komt in alle vier de gesprekken duidelijk naar boven. Ze formuleren opvoedingswaarden als het bieden van een veilige, stimulerende, liefdevolle omgeving en het lijken 'bewuste opvoeders' te zijn. Er kan sprake zijn van een selectie-effect in de vorm van beroepsdeformatie (drie van de vier Marokkaanse respondenten volgt een pedagogische opleiding), maar een sociologische duiding ligt ook voor de hand gezien het expliciete moederschapideaal binnen de Marokkaanse gemeenschap en hun sterke oriëntatie op westerse idealen. Deze vrouwen hebben explicietere ideeën dan de Antilliaanse en Afro-Surinaamse vrouwen over wat een goede opvoeding is en wat hun rol als moeder daarin zou moeten zijn. Een interessant aspect hiervan is dat

ook nu weer het proces van individualisering zichtbaar wordt, hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit de veranderende ideeën die deze vrouwen hebben ten aanzien van kinderopvang. Ondanks de duidelijke norm binnen de Marokkaanse gemeenschap m.b.t. het opvoeden als hoofdtaak van de vrouw, maken alle vier de Marokkaans- Nederlandse vrouwen (net als de andere studerende moeders) gebruik van kinderopvang (in plaats van opvang binnen het eigen familie of etnische netwerk). De toeslagen van de overheid geven net dat zetje om de kans te grijpen om los te komen van sociale controle uit eigen kring (de kosten worden voor deze inkomensgroepen vrijwel geheel vergoed).

Het ideaal van zelfontplooiing is een belangrijke drijfveer voor de studerende Marokkaanse moeders. De vrouwen hebben ook een duidelijk beroepsbeeld voor ogen: ze kennen hun eigen interesses en talenten en kiezen gericht voor een opleiding waar ze intrinsiek voor gemotiveerd zijn. Dat blijkt bijvoorbeeld goed uit de volgende uitspraak: *“ Het is mijn motivatie dat het lukt om studie en moederschap te combineren. Ik wil dit echt. Soms zit ik in de collegebanken en dan geniet ik echt, van ‘ dit wil ik weten’. Los van het feit dat ik aan de slag wil gaan, een baan wil krijgen, het gaat om het vergaren van kennis, dat is wat mij motiveert”*. [02, gescheiden] Het is aannemelijk dat het motto van het gezin van herkomst hier een belangrijke rol bij speelt. Opgedane levenservaring en het socialisatiekader (opgroeien in verschillende werelden, je vrijheid bijna voorgoed kwijtraken) heeft zelfbewuste, ambitieuze vrouwen van ze gemaakt. Het is relevant om op te merken dat deze vrouwen, net als de andere studerende moeders, stigmatiserende ervaringen opdoen in het onderwijssysteem. Ze worden bijvoorbeeld aangesproken op hun ‘Marokkaans zijn’ (*“Zijn jullie broers ook criminelen?”*, vroeg eens een gastdocent), hun jonge moederschap (*“ In de klas ging het over tienermoederschap en toen keken ze allemaal mijn kant op...En ik ben niet eens een tienermoeder!”*) en krijgen te maken met vooroordelen rondom vrouwen die een hoofddoek dragen (*“Hoe kan het dat jij zo goed Nederlands spreekt?”*). Het gaat hierbij dus om (subtiële) processen van uitsluiting door de dominante groepen. Echter, daar waar zij zich hierdoor als kind/tiener nog uit het veld lieten slaan, hanteren zij als volwassen vrouw een andere coping strategie en weten de ervaring van het ‘ gevoel van anders zijn’ om te zetten naar motivatie om goed te presteren. De Jong (2012) beschreef in haar onderzoek naar de identiteitsvorming van Marokkaans-Nederlandse hbo studenten een vergelijkbaar proces, waarbij de focus op een studieloopbaan als wapen fungeert tegen negatieve stereotypering. Door succesvol een hbo-studie af te ronden hopen de Marokkaans-Nederlandse jongeren een gewaardeerde burger te worden, aldus De Jong. Deze strategie wordt ook zichtbaar in onderhavige studie. De vrouwen willen als positief rolmodel optreden (andere Marokkaans- Nederlandse vrouwen stimuleren om na te denken over wat zij zelf willen in het leven, naast hun moederschap) en aan de Nederlandse samenleving laten zien dat ‘ vrouwen met een hoofddoek ook heus wel wat kunnen’.

Die bewijsdrang is ook (impliciet) zichtbaar bij de andere twee typen, maar een belangrijk verschil is het vermogen van deze Marokkaanse studerende moeders om contact te maken met belangrijke actoren in het onderwijssysteem en actief aansluiting te zoeken. Het gaat dan om contact met docenten, klasgenoten en andere ondersteunende professionals zoals bijvoorbeeld de decaan die een rol heeft bij het begeleiden van studenten die te maken krijgen met bijzondere omstandigheden. Anders dan de Afro-Surinaamse groep vrouwen verhardten zij niet in de grootstedelijke context, maar vragen ze juist om hulp en communiceren ze over dat wat ze binnen hun omstandigheden nodig hebben om hun studie succesvol af te kunnen ronden. Taal vormt hierin geen belemmering; het zijn verbaal sterke, mondige vrouwen die de dialoog aangaan met klasgenoten en opleiders over maatschappelijke onderwerpen als religie en integratie. Ze hanteren daarbij juist niet de ‘ niet-opvallen’ strategie (een strategie die de meeste Antilliaanse en Afro-Surinaamse moeders wel lijken in te zetten), maar worden zichtbaar op de opleiding. Deze vrouwen zijn goed geïntegreerd op academisch en sociaal gebied en halen hier ook steun uit (zie tabel 5, element 3).

“ Ik ben de enige Marokkaanse meid op school, er zitten wel wat buitenlanders bij maar het zijn voornamelijk Nederlandse studenten. Ik vind dat geen punt. Iedereen is open, aardig en vriendelijk. Ik ervaar wel al jaren dat je jezelf extra moet bewijzen, dat je moet laten zien wie je bent, dat je toegankelijk bent. Ik laat dat zien, en merk dat het helemaal goed is”. [06, gescheiden]

Deze vrouwen hebben ook een visie op de wijze waarop leerkrachten/docenten migrantenjongeren zouden moeten ondersteunen bij de ontwikkeling van een positieve identiteit. Drie respondenten vertellen over hun ambitie om verder te gaan studeren na het hbo, zodat ze hun eigen ervaring in kunnen zetten in een professionele setting waarbij ze kinderen/jongeren begeleiden die met vergelijkbare vraagstukken worstelen. Ook nu geldt dat deze toekomstplannen heel gericht zijn, de één wil bijvoorbeeld een post-hbo opleiding gaan volgen zodat ze voor de klas kan staan en de ander spreekt over een sociaal wetenschappelijke vervolgstudie. Ze hebben heel concreet voor ogen welke banen ze ambiëren.

Niet alleen op school ervaren ze een steunend netwerk, ook uit hun familie en vriendenkring halen ze hulpbronnen die van belang zijn om het moederschap met onderwijs te combineren (zie tabel 5, element 3). Het zijn met name de vrouwen in hun omgeving die voor emotionele steun zorgen; zij tonen zich betrokken, geïnteresseerd en zorgen voor aanmoediging op de momenten dat het zwaar is. Zo vertelt respondent 02 dat ze het de eerste periode op het hbo erg moeilijk had en overwoog om te stoppen. Ze was net gescheiden en het niveau van de opleiding viel haar zwaar. Het was haar omgeving die zei “*doorzetten, doorzetten, je moet een ritme zien te vinden. Ik weet nog dat ik elke avond aan de telefoon zei: ik ga stoppen. En dat mijn zussen, ouders en twee vriendinnen zeiden ‘je moet doorzetten’.* En toen, na week vijf ging het soepeler, ik kreeg een ritme en merkte dat ik alles heel interessant vond. Toen ik na mijn eerste tentamenperiode alles gehaald bleek te hebben, dat was voor mij het moment dat ik dacht ‘ ik ga verder, ik ga het afmaken”.

Ze hebben buiten school een rijk steunend netwerk, dat overwegend mono-etnisch van aard is. Dit laatste ligt volgens hen ook aan omgevingsfactoren; ze wonen in wijken ‘*waar je zelden iemand tegenkomt die Nederlandse is*’. De getrouwde vrouwen geven daarbij ook expliciet aan steun van hun partner te ervaren bij het combineren van verschillende rollen. Een voorbeeld is de flexibiliteit die ze (gezien hun wisselende roosters) van hun partner verwachten op het gebied van het afwisselen van zorgtaken. De gescheiden vrouwen hebben relatief veel hoger opgeleiden Marokkaanse vrouwen als contacten die zich ook laten leiden door ‘moderne’ opvattingen, waarden en gedragingen. Hieronder bevinden zich ook andere gescheiden vrouwen die zich afzetten tegen hun eigen traditionele cultuur. Ook weten zij uit hun netwerk steunbronnen te halen die helpend zijn bij de moeilijke situatie waarin ze met hun ex-partner verkeren. Zo vertelt één van de vrouwen bijvoorbeeld dat ze een vriendin heeft die maatschappelijk werkster is en haar ondersteunt bij de juridische strijd waarin ze met haar ex-man verwickeld is. Naast emotionele steun ontvangen ze veel praktische steun van directe familieleden op het gebied van zorg- en huishoudtaken. Dat is iets wat als vanzelfsprekend gaat in eigen kring, en waarvan de respondenten vinden dat het eerder afgeremd dan aangemoedigd moet worden.

Dit laatste punt brengt mij tevens bij de keerzijde van het hechte, rijke netwerk van de Marokkaans-Nederlandse vrouwen. De omgeving zit soms iets te dicht op de huid, en de vrouwen hebben moeite om grenzen te stellen en ruimte voor zichzelf te creëren. Ze vertellen over de valkuil om je te verantwoordelijk te voelen (bijvoorbeeld als mantelzorger voor je zieke moeder of vader). Vooral de getrouwde vrouwen merken dat ze bewondering oogsten in hun eigen kring (‘*Hoe combineer jij die rollen?*’)⁶, maar dat schept ook verwachtingen en legt een bepaalde druk op hen. Er wordt goed naar hen gekeken en ze willen ook graag een rolmodel zijn voor hun omgeving. Het huishouden op

---

⁶ Dit wordt o.a. zichtbaar tijdens het interview met respondent 14 die een studievriendin meeneemt om zich prettiger te voelen tijdens het gesprek. Deze vriendin, een ongetrouwde jonge Marokkaanse vrouw, liet tijdens het gesprek haar bewondering merken voor haar vriendin. Zij vraagt zich hardop af hoe zij de combinatie van moederschap met werk straks kan aanpakken en geeft haar vriendin complimenten over haar discipline en planvaardigheden. Ze is benieuwd hoe het voor haar straks zal zijn als zij eenmaal gehuwd is (uit haar non verbale gedrag maak ik op dat zij hier naar uitkijkt).

orde⁷, een zorgzame immer beschikbare moeder/vrouw/dochter, én goede cijfers op school.....Het is nog al wat dat van hen gevraagd wordt. “ *Er wordt wel tegen mij opgekeken, dat merk ik ook. We zaten gisteren op een verjaardag en toen zei iemand ‘ als ik ga trouwen dan blijf ik gewoon thuis, ik ga echt niet werken. En toen zei iemand anders: ‘ ja maar waarom dan, H. doet het toch ook?’ Ik merk wel dat iemand naar me verwijst en dat vind ik ook leuk*”, aldus respondent 01 (getrouwd).

Het manoeuvreren tussen contexten vraagt veel van de vrouwen. Er bestaat een reëel risico dat de vrouwen overbelast raken vanwege de vele verantwoordelijkheden die ze dragen, hun wil om ‘ het goed te doen’. Ze voelen de druk vanuit de sociale gemeenschap en zoeken manieren om hier aan te ontsnappen. Voor sommige respondenten is het zoeken van steun bij Marokkaans- Nederlandse leeftijdgenootjes voldoende om bewust grenzen te stellen en niet teveel hooi op de vork te nemen (soms ook met behulp van een psycholoog), anderen gaan daarin verder en nemen afstand van hun eigen cultuur. Eén gescheiden moeder [06] kiest steeds bewuster voor haar eigen levenspad en breekt door opgelegde grenzen heen. Haar individualistische levensstijl maakt dat zij risico loopt op sociale uitsluiting uit haar gemeenschap. Zo ging zij met andere Marokkaanse vrouwen alleen op vakantie en dat werd door haar broers en zussen te autonoom bevonden. Indirect refereert zij aan de ‘donkere kant van sociaal kapitaal’; zij ervaart teveel bemoeienissen van anderen met haar gezinsleven en de keuzes die zij maakt en heeft hierdoor het gevoel dat ze haar aspiraties niet waar kan maken. Haar oplossing hiervoor is zowel letterlijk (verhuizen) als figuurlijke distantie inbouwen van haar familiale netwerk en Marokkaans zijn (“ *Ik heb vaak gehoord: ‘ he, een Nederlander met een hoofddoek*”). Zij kiest er voor om deels een verborgen leven te leiden met een Nederlandse vriend, om zo haar herwonnen vrijheid te behouden. Het wrange is dat ze daarmee van het ene verborgen leven in het andere stapt.

---

⁷ Een mooi voorbeeld hiervan is de ordentelijke woonkamer van respondent 1, woonachtig in een sociale huurwoning in Rotterdam Zuid. Ik kan geen enkele aanwijzing vinden dat hier een kleine peuter woont; alles is keurig opgeruimd, smetteloos wit en hier en daar staan decoratieve Marokkaanse attributen die de kamer gezellig maken. Ik zit op een comfortabele bank en de gastvrouw serveert Marokkaanse muntthee met zelfgebakken koekjes. Ondertussen vertelt zij vol enthousiasme over het afstudeeronderzoek waar ze momenteel mee bezig is. Deze setting staat in schril contrast met de omgeving waarin ik een aantal maanden later respondent 11 (een Antilliaanse studerende moeder) spreek: opnieuw zit ik in de woonkamer van een sociale huurwoning (dit keer in Dordrecht), maar nu zit ik op een kunstlederen nepbank met scheuren in een zo goed als lege kamer. Alleen de TV is dominant aanwezig en in de hoek staat een grote tafel waar blauwe ballonnen onder liggen. Dit blijkt een restant te zijn van de verjaardagsviering van haar zoontje die een week eerder 8 is geworden; omdat ze geen geld had voor een echt feestje probeerde ze het op deze wijze voor haar zoon op te leuken. Ik krijg tijdens dit interview niets aangeboden om te eten of drinken.

8 Conclusies en discussie

Het doel van het onderhavige onderzoek is om inzicht te krijgen in de wijze waarop sociale, culturele en religieuze opvattingen een sociologisch verklaring bieden voor de levensloop en opgaven waar jonge Antilliaanse/Arubaanse, Surinaamse en Marokkaanse studerende moeders zich subjectief voor geplaatst zien. Hierbij gaat specifieke aandacht uit naar de doelen die deze vrouwen zichzelf in het leven stellen en de strategieën die deze jonge vrouwen toepassen om deze doelen te realiseren. De vraagstelling die daarvoor is geformuleerd, luidt als volgt:

Hoe beïnvloedt de standaardbiografie als etnisch specifieke norm omtrent family formation de kernopgaven waarvoor jonge Antilliaanse, Surinaamse en Marokkaanse studerende moeders zich geplaatst zien? Hoe gaan deze vrouwen om met problemen bij het realiseren van de aldus geformuleerde kernopgaven in de context van de Nederlandse verzorgingsstaat en welke bestaans- en emancipatiestrategieën hanteren zij?

Om een antwoord te kunnen geven op deze vraag is een theoretisch kader geconstrueerd met betrekking tot de mogelijke relatie tussen normen en opvattingen ten aanzien van de rol en positie van de vrouw binnen de eigen etnische kring, spanningen en conflicten die hieruit voort kunnen komen (levend) in de Nederlandse samenleving en strategieën die deze vrouwen in kunnen zetten om hun doelen te realiseren. Hierbij is gezocht naar verklarende mechanismen voor de onderwijsambities van studerende Antilliaanse en Marokkaanse moeders.

Dit theoretisch kader vormde het startpunt voor de verdere dataverzameling, waarbij semi-structureerde interviews zijn afgenomen van 14 studerende moeders afkomstig van de voormalige Antillen of met een Surinaams-Creoolse of Marokkaanse achtergrond. Op grond van het theoretische raamwerk is de data geanalyseerd en is er een typologie Studerend Moederschap geconstrueerd met als basis tien onderscheidende analytische elementen. Hierbij is gekeken naar sociale en culturele kenmerken van de respondenten die de vorm waarin het studerend moederschap zich bij hen voordoet sociologisch kunnen verklaren. Ter afsluiting van deze studie volgen hieronder de conclusies die op basis van het onderzoek getrokken kunnen worden. Daarna wordt stilgestaan bij mogelijke zwakke kanten van het onderzoek en eventuele suggesties voor vervolgonderzoek besproken.

8.1 Conclusies

Op grond van de interviews kan geconcludeerd worden dat er drie typen studerende moeders te onderscheiden zijn, waarbij de vorm van het studerend moederschap te begrijpen is vanuit a) de etnisch specifieke standaardbiografie die volgens de herkomstgroep voor de moeders geldt; b) de pogingen van de vrouwen om met de al dan niet tegenstrijdige eisen aan hen gesteld om te gaan en c) de steun vanuit netwerk, verzorgingsstaat en onderwijs die ze daarbij kunnen genereren. Er is een samenhangend achterliggend patroon herkenbaar waarbij binnen elk type studerend moederschap een ander dominant perspectief zichtbaar is.

Het eerste type, de gedreven Caribische stijger, is vanwege studiemotieven tijdelijk in Nederland en ziet het hoger onderwijs als sleutel naar een beter leven voor hunzelf en hun kind(eren) op de eilanden van herkomst (Aruba of Curaçao). Zij komen met hun kinderen naar Nederland en offeren daarvoor tijdelijk hun familiale leven en inbedding in een bredere matrifocale verwantschapskring. De centrale boodschap die de respondenten van jongs af aan mee krijgen is 'Zorg dat je nooit afhankelijk wordt van een man'. Onderdeel van hun socio-culturele kader is de verwachting dat de vrouw kinderen krijgt zonder dat de partner geneigd is om een steady echtgenootrol op zich te nemen. De gedreven Caribische stijgers kunnen in de Nederlandse samenleving echter nauwelijks terugvallen op een steunend (familiaal) vangnet en moeten noodgedwongen gebruik maken van formele steunvoorzieningen. Dat maakt dat het alleenstaand moederschap in combinatie met het moeten

'presteren op vreemde bodem' een enorme zwaarte met zich mee brengt. Met (risico op) sociaal isolement, studievertraging en een olopemde studieschuld tot gevolg. Deze vrouwen houden zich vast aan de repeterende boodschap vanuit hun (overzeese) matrifocale verwantschapsnetwerk " *Kijk vooruit en houd goed je doelen voor ogen'* (*Het terugkeerperspectief*).

Het tweede type studerende moeder is *de Creoolse omzwaaiër* genoemd. Dit zijn jonge vrouwen die getogen zijn in Rotterdamse achterstandswijken en vanuit huis weinig normatieve kadering en ondersteuning meekregen. Het jonge moederschap kwam op hun pad, iets wat zowel door hun zelf als door hun directe omgeving niet als problematisch wordt gepercipieerd. Deze vrouwen groeien immers op binnen een culturele norm *'waarin een kind altijd welkom is'* en het van belang is om zo snel mogelijk als vrouw een zelfredzaam bestaan te leiden (onafhankelijk van een man). Deze vrouwen staan er in economisch opzicht alleen voor en zetten het studerend moederschap in om vanuit een *matrifocal family system* te overleven en hun levenswijze te kunnen reproduceren (*Het overlevingsperspectief*). Zij lijken zich vooral te richten op materiele doelen en een middenklasse welvaartsniveau na te streven. Studeren aan een hogere onderwijsinstelling is gezien de levensfase en positie in de samenleving, op te vatten als een 'voordelig arrangement' waar je gebruik van moet maken met het oog op de taakstelling van het kostwinnerschap. Deze vrouwen zijn op zichzelf teruggeworpen en hun overlevingsmentaliteit maakt ze creatief in hun rondkom strategieën (omzwaaien indien nodig!) maar mogelijk ontoegankelijker in de communicatie/het contact met (Nederlandse) docenten en medestudenten binnen het onderwijssysteem. Zij maken niet tot nauwelijks gebruik van formele steunende voorzieningen in het hbo en kunnen weinig hulpbronnen mobiliseren uit hun eigen sociale kring. Vaak hebben ze naast hun opleiding ook een parttime baan. Zij krijgen te maken met blokkades die mensen uit hun eigen kring opwerpen. Engbersen (2003) noemt dit 'de donkere kant van sociaal kapitaal', waarbij ambitieuze groepsleden door het normatieve referentiekader in hun eigen groep verleid worden tot een benedenwaartse bijstelling van aspiraties. Het studerend moederschap gaat hen wellicht op het oog makkelijk af, maar de oplettende docent kan uit de etnisch specifieke studierendementscijfers die bekend zijn uit andere onderzoeken aflezen dat deze vrouwen extra kwetsbaar zijn, gezien hun dubbele taakstelling om het alleenstaand moederschap als 'niet-westerse allochtoon' in het hoger onderwijs te combineren.

Tot slot de derde categorie, *de Marokkaanse balancerende vrijheidsstrijders*: jonge gehuwde dan wel gescheiden Marokkaanse vrouwen die geboren en getogen zijn in Nederland en ouders hebben die van Berberse komaf zijn. Deze vrouwen komen uit gezinnen waarin ze naar eigen zeggen relatief veel vrijheid krijgen om eigen keuzes te maken, 'ouders hebben die meebewegen' met de wensen van hun dochters en hen, vanuit de vooruitgangswens, aanmoedigen om 'hun kansen in deze samenleving te pakken'. Ze groeien op in grote gezinnen en vinden rolmodellen in hun oudere zussen die hen voorgingen in het hoger onderwijs en inmiddels moederschap met een betaalde baan buitenshuis combineren. Toch nemen deze vrouwen een bijzondere positie in binnen hun eigen etnische kring: ze zijn immers op jonge leeftijd moeder geworden, maar focussen zich niet uitsluitend op hun zorgidentiteit. Ze groeien op in een context waarin traditionele Marokkaanse waarden op gespannen voet staan met moderne westerse idealen gericht op zelfontplooiing en individuele vrijheid. Deze vrouwen overstijgen het traditionele socio-culturele referentiekader van hun eigen etnische groep en zijn gericht op het ontwikkelen van een levensvorm passend bij een 'moderne' samenleving. Zij ontwikkelen 'een balansidentiteit' waarin verschillende rollen gecombineerd worden. Een belangrijke drijfveer om te studeren is zelfontplooiing en maatschappelijk van waarde zijn (*Het emancipatoir perspectief*). Ze zijn op zoek naar de balans tussen de eigen culturele achtergrond (wensen en verwachtingen uit eigen etnische kring), hun persoonlijke wensen én de wensen van de samenleving. Opvallend is hun betrokkenheid bij maatschappelijke thema's en hun ambitie om een bijdrage te leveren aan de positie van de jonge Marokkaanse vrouwen. Deze groep lijkt, hoewel ze te maken krijgen met stigmatiserende ervaringen, succesvol geïntegreerd te zijn in academische en sociale zin, maar lopen risico overbelast te raken.

8.2 Discussie en aanbevelingen

Terugkijkend op het gehele onderzoeksproces zijn er op verschillende niveaus kritische kanttekeningen te plaatsen.

1. Ten eerste ben ik van mening dat het (omvangrijke) theoretisch kader niet altijd even bruikbaar is geweest voor het onderzoek. Achteraf gezien vind ik dat het teveel een psychologisch kader was en te weinig handvatten bood voor een sociologisch interpretatie van de data. Dit heeft mogelijk niet alleen consequenties gehad voor de kwaliteit van de analyse (en daarmee de waarde/houdbaarheid van de ontwikkelde typologie indeling), maar heeft mogelijk ook invloed gehad op de scherpte van mijn vragen tijdens het proces van dataverzameling. Zo heb ik mogelijk te weinig doorgevraagd op relevante aspecten van persoonlijke levensdoelen in relatie opvattingen van mensen uit hun directe kring. Ook heb ik te weinig doorgevraagd op mogelijke consequenties van het sociale leenstelsel, misschien niet direct relevant in het licht van het onderzoeksdoel maar echter wel op termijn gezien het achterliggende vraagstuk van het creëren van kansgelijkheid. Ik veronderstel dat mijn brede sociaal wetenschappelijke basis als keerzijde heeft gehad dat ik vanuit teveel invalshoeken het vraagstuk benaderde en daardoor te weinig koerste op een sociologische duiding.

2. Een tweede kanttekening betreft de mogelijke invloed die uit is gegaan van mijn dubbelrol als onderzoeker en docent. Dit kan met het oog op de betrouwbaarheid van de onderzoeksresultaten gevaarlijk zijn. Zoals beschreven in de onderzoeksrapport heb ik geprobeerd om zoveel mogelijk een neutrale positie in te nemen en de anonimiteit van de respondent te borgen. Echter, feit blijft dat ik voor de vrouwen niet alleen onderzoeker was maar ook docent, en in het contact met deze vrouwen werd hier zo nu en dan toch een appèl op gedaan. Een extra zorg die ik hierover heb is dat het doseren van afstand en nabijheid een thema is wat ik als rode draad in mijn loopbaan tegenkom. Eerst als hulpverlener, toen als docent en nu ook als onderzoeker merk ik dat ik het lastig blijf vinden om de relatie te doseren. Mijn sterke contactuele eigenschappen maken dat ik snel kan aansluiten bij een gesprekspartner (ongeacht de achtergrond van de ander) maar de keerzijde is dat ik te betrokken raak. Een winst van mijn onderbroken scriptietraject is dat ik meer afstand kon nemen van de soms indringende verhalen van de respondenten en meer vanuit een helikopterview naar de uitgewerkte transcripten kon kijken.

3. Een laatste kritische opmerking betreft het proces van de totstandkoming van de typologie constructie. Ik heb hier enorm mee geworsteld. Hoewel ik snel een markante variatie tussen de studerende moeders waarnam, kwam de vorming van typen meer intuïtief dan systematisch analyserend tot stand. Ik spreek in het rapport over een 'ideaaltypische indeling' maar het is heel goed mogelijk dat het eigenlijk om 'empirische typen' gaat waarbij het onderscheid volgens Harrie Jansen (2011) is gelegen in de functie die ze hebben ('theoretische 'sensitizing' of het samenvatten van feitelijk waargenomen diversiteit). Kortweg gezegd: ik kom er op dit moment nog niet goed uit en moet meer onderzoekservaring en sociologische kennis opdoen alvorens ik tot een wetenschappelijk onderbouwde typologieconstructie kan komen.

9 Kansen en bedreigingen

Zoals eerder beschreven is het gezien een aantal reële bedreigingen goed mogelijk dat de visies en voornemens van de vrouwen uit de verschillende groepen niet of slechts deels in de toekomst gerealiseerd worden. Hieronder wordt per type studerend moederschap beschreven wat de belangrijkste bedreigingen zijn om de studie succesvol af te ronden en welke kansen hieraan verbonden zijn. Hoe kansrijk is hun gekozen strategie?

De gedreven Caribische stijger:

Onderzoek naar studiesucces van allochtone studentgroepen laat zien dat studenten uit de eerste generatie migranten van Antilliaanse/Arubaanse herkomst het minst succesvol zijn in het hoger onderwijs (Wolff, 2013). De studerende Caribische moeder behoort tot deze groep studenten. De onderzoeksresultaten suggereren dat er, gezien de stapeling van belemmerende studiesuccesfactoren,

een reële kans bestaat dat deze vrouwen uiteindelijk zonder diploma het hoger onderwijs verlaten. Het specifieke risico zit in de ingrijpende overgang van de eilanden naar Nederland, in combinatie met problemen in de taalbeheersing en het beperkte mono-ethnische netwerk in Nederland waar weinig praktische en emotionele informele steun uit te mobiliseren is. Dit maakt hen als student op vreemde bodem afhankelijk van (zowel binnen-als buitenschoolse) formele steunvoorzieningen.

De Caribische respondenten hebben bij de overgang naar Nederland en in hun eerste studiejaar gebruik gemaakt van mentorprojecten die gericht zijn op de begeleiding van allochtone nieuwkomers die baat hebben bij ondersteuning van de 'academische en sociale integratie' in het hoger onderwijs. Desondanks geven de respondenten aan dat zij zich in contact met anderen van de opleiding zich geconfronteerd zien met 'het anders' zijn en zich binnen het onderwijssysteem buitengesloten voelen. Hierdoor bouwen ze zelf niet gemakkelijk een netwerk op van medestudenten waarbinnen zij elkaar helpen, ondersteunen en motiveren. Ook het contact met docenten verloopt volgens deze vrouwen vaak moeizaam. De studie van Wolff laat juist zien dat 'het thuisvoelen' op de opleiding en de mate waarin een student sociale hulpbronnen weet in te schakelen een belangrijke voorspeller is voor later studiesucces. Hier ligt gezien het risico op uitval een belangrijke zorg.

Daarnaast is het zorgwekkend dat twee hogerejaars respondenten uit de Caribische groep vrouwen vastlopen in studiejaar drie bij het vinden van een beroepsvormende stageplaats. Ook dit lijkt samen te hangen met de taalbarrière en het ontbreken van verschillende vormen van kapitaal. Dit is een kritiek moment in het studieloopbaantraject van een student, zonder stageplaats kan de student immers niet verder met de opleiding en komt ze in een vacuüm terecht. Er ontstaat een vicieuze cirkel waarbij de binding met de opleiding afneemt en de kans op verder wegzakken in isolement toeneemt. Ondertussen loopt de studieschuld op en worden de kinderen groot in de Nederlandse samenleving.

Dat maakt dat er een reële kans is dat de gedreven Caribische stijger de terugkeerwens naar de eilanden van herkomst niet zal realiseren. Recent onderzoek naar migratie-intenties en beïnvloedende factoren rondom remigratie naar Curaçao (Groot, Pin & Villaseca, 2013) laat zien dat alleenstaande moeders veel vaker dan andere groepen niet terugkeren naar Curaçao. Factoren als de beschikbaarheid van goed onderwijs voor kinderen, een studieschuld en de verwachting dat de vrouwen er in financieel opzicht achteruit zullen gaan lijken bij deze groep te kunnen leiden tot *non-returning* en langdurige overheidsafhankelijkheid.

Met het oog op studiesucces en het uiteindelijk realiseren van de terugkeerwens en sociale stijging, lijkt op grond van de verzamelde data dat de studerende Caribische moeder intensievere en/of langduriger ondersteuning nodig heeft dan momenteel geboden wordt (al dan wel of niet in de vorm van een mentorproject). Het kunnen aanboren van sociale hulpbronnen tijdens de studie gaat hen immers niet als vanzelf af en het opbouwen en beheren van een netwerk vraagt een lange adem. Dit maakt het mijn inziens van belang om het studiesucces van deze groep vrouwen gericht te monitoren en verder onderzoek te doen naar de vraag hoe de deelname van deze vrouwen aan netwerken op school blijvend versterkt kan worden. Daarnaast is verder onderzoek naar de mentorprojecten in brede zin van belang. Het gaat dan wat mij betreft om gerichte monitoring van projectresultaten en ontwikkeling van een lange termijn strategie voor een effectieve leeromgeving voor ouderejaars studenten die moeten presteren op vreemde bodem.

De Creoolse omzwaaijer:

De Creoolse omzwaaijer lijkt ongericht en vanuit extrinsieke motieven voor een opleiding te kiezen, hoofdzakelijke gedreven vanuit het motief om hoger onderwijs in te zetten als overlevingsstrategie om op kort termijn meerdere inkomsten te kunnen verwerven. Zij combineert haar studie niet alleen met het moederschap, maar heeft vaak (ter versterking van economisch kapitaal) een betaalde bijbaan. Hierdoor heeft zij nog minder tijd beschikbaar om te investeren in de sociale hulpbronnen die juist voor deze groep vrouwen van cruciaal belang zijn voor studiemotivatie- en prestaties en het verschil maken tussen succes en falen (Wolff, 2013). Opnieuw geldt dat de hulpbronnen die uit hun eigen sociale kring gehaald kunnen worden weinig relevant zijn in relatie tot factoren die studiesucces bevorderen.

Dit maakt dat ook bij deze vorm van studerend moederschap er een groot risico is op studie uitval, en het volgen van hoger onderwijs op langer termijn mogelijk niet tot een betere maatschappelijke positie leidt maar juist armoede in de moderne samenleving bestendigt. Het 'overlevingsperspectief' (studeren om op kort termijn het welvaartspeil te kunnen behouden) belemmert mogelijk uiteindelijk de zelfredzaamheid en financiële zelfstandigheid van de vrouw in de samenleving omdat er schulden worden opgebouwd en er geen positieve onderwijservaringen worden opgedaan die door kunnen worden gegeven aan hun kinderen. Deze vorm van studerend moederschap lijkt daarmee niet 'participatie-samenlevingsbestendig'.

De komst van het sociaal leenstelsel (ingevoerd vanaf september 2015) kan maken dat deze specifieke doelgroep in de toekomst minder snel/vaak voor deze strategie kiest omdat de basisbeurs vervangen wordt door een lening. Maatschappelijk gezien is hier veel discussie over: het sociale leenstelsel zou het hoger onderwijs minder toegankelijk maken, vooral voor studenten met een lagere SES. De verwachting is echter dat de Creoolse jonge moeder, gezien de context van waaruit ze het hoger onderwijs in stapt, geen 'leenangst' heeft. De lening moet immers naar draagkracht terugbetaald worden (zij dienen hun schuld alleen af te lossen als hun latere inkomen hoog genoeg is) en geld lenen wordt in eigen kring normaal gevonden.

De Creoolse studerende moeder die vanuit het mbo op weet te klimmen en haar hbo studie succesvol weet af te maken vergroot niet alleen haar eigen kansen op de arbeidsmarkt, maar ook de kansen voor haar kind om mee te doen in de samenleving op tal van terreinen. Als het hbo als emancipatiemachine wil blijven functioneren voor Creoolse studenten en hun kinderen, moet zij niet alleen investeren in een 'inclusieve- pedagogisch –didactische aanpak' die aansluit bij de behoeften van allochtonen studenten tijdens de opleiding, maar is er ook een kans gelegen in de versterking van het studiekeuzeprocess voorafgaand aan de inschrijving van de hbo opleiding en matching aan de poort (zit een student hier op de juiste plek?). Structurele samenwerking en 'warme samenwerking' tussen vo- mbo en hbo opleidingen maakt het mogelijk om de sociale hulpbronnen tijdens het keuzeprocess te versterken zodat de studiekeuze voor hen geen solitaire bezigheid meer is. Ook de toenemende aandacht in het hbo voor matchingsprocessen aan de poort lijkt van belang voor deze specifieke vorm van studerend moederschap: 'matchings' of 'intakegesprekken' kunnen docenten inzicht geven in de context van waaruit een aspirant student kiest voor een opleiding en persoonlijke omstandigheden die mogelijk belemmerend werken voor studie succes. Inzicht, belangstelling en begrip voor de achtergrond van deze student is echter niet voldoende: docenten moeten ook kennis hebben van sociaal-culturele processen (zoals de 'donkere kant van sociaal kapitaal') die van invloed zijn op onderwijsprestaties, zodat er daadwerkelijk gerichte bevraging, ondersteuning en sturing plaats vindt.

Marokkaanse balancerende vrijheidsstrijders:

Op grond van onderhavige studie kan gesteld worden dat de strategie van de Marokkaanse studerende moeder het meest kansrijk is. Zij starten hun opleiding vanuit intrinsieke motieven, hebben duidelijk ambities inzake hun opleiding en toekomstige beroep en weten verschillende vormen van steun uit sociale hulpbronnen te mobiliseren. Het is opvallend dat deze vrouwen met een moslim-achtergrond zich vanuit het thuismilieu gesteund voelen om studiesucces te behalen en zich niet (meer) belemmerd voelen door een traditioneel rollenpatroon. Toch staat hun persoonlijke ontwikkeling onder druk omdat er veel gevraagd wordt van deze veerkrachtige jonge vrouwen die zich soms aan een leven van onderdrukking ontworsteld hebben en constant moeten schakelen tussen verschillende deel-identiteiten. Hun drang om hun eigen weg te kunnen kiezen in de Nederlandse samenleving is een kracht, maar tevens een enorme belasting. Het gaat dan niet alleen om de rolcombinatie van moederschap met een voltijds opleiding, maar ook om de sociale druk en verantwoordelijkheid die deze vrouwen ervaren als rolmodel in hun eigen etnische kring én in het hoger onderwijs. Dit vraagt om een voortdurende balanceren tussen verschillende loyaliteiten en dit levert ook spanningen op. Het is van belang dat docenten en studentbegeleiders de individuele ontwikkeling van deze vrouwen weten te plaatsen in de specifieke context waarin zij studie met moederschap combineren. Dit vraagt om herkenning en erkenning van de complexe situatie waarin deze vrouwen zich

bevinden en het alert zijn op eventuele signalen van sociale uitsluiting in eigen etnische kring. Ook is het van belang dat er binnen de opleidingsteams voldoende oog is voor en kennis van signalen van psychosociale problematiek zodat studie uitval kan worden voorkomen.

Literatuurlijst

- Abraham, E. (2013). *Van je familie moet je het maar hebben. Curaçaose verwantschappen*. Walburg Pers, Zutphen.
- Beets, G. (2007). De timing van het eerste kind: demografische aspecten en achtergronden. In: Raad voor de Volksgezondheid en Zorg, *Uitstel van ouderschap: medisch of maatschappelijk probleem?* Den Haag: Raad voor de Volksgezondheid en Zorg, pp. 33-45.
- Belabas, J. (2010). *Dilemma's op het pad naar het huwelijk....Een kwalitatief-sociologisch onderzoek naar partnerkeuze en huwelijksluiting van jonge in Nederland opgroeiende Marokkanen*. Masterthesis Master Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Berg van den, M. (2007) 'Dat is bij jullie toch ook zo?' *Het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen*. Kenniskatern Nicis Institute, pp.1-27.
- Berthoud, R. (2000). *Family formation in multi-cultural Britain: three patterns of diversity*. ISER Working Paper 2000-34.
- Burke, R. (2013). *Creoolse opvoeding en onderwijsloopbaan van jongens en meisjes*. Studie naar Creools-Surinaamse jongens en meisjes in Rotterdam. Masterthesis Master Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Central Bureau of Statistics Curaçao (2014). *Resultaten Arbeidskrachtenonderzoek (AKO) Curaçao 2013*. 2 december 2013, Willemstad Curaçao.
- Coenen, L. (2001). 'Word niet zoals wij'. *De veranderende betekenis van onderwijs bij Turkse gezinnen in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis. Academisch Proefschrift.
- Distelbrink, M. & Pels, T. (2008). *Aandachtspunten voor preventie van marginalisering van Antillianen*. Aanvulling op Cahier 2008-4: Het kennisfundament t.b.v. de aanpak van criminele Marokkaanse jongeren. WODC, Verwey-Jonker Instituut.
- Distelbrink, M. & Loozen, S. (2005). Jonge Turken en Marokkanen over gezin en taakverdeling. *Bevolkingstrends, 3^e kwartaal 2005*. Centraal Bureau Voor Statistiek.
- Donkers, G. (2003). *Zelfregulatie, een contextueel sturingsconcept van sociale interventie*. Bohn Stafleu van Loghum, Houten.
- Dorp, M. (2009). Studerende moeders vallen tussen wal en schip. *Opzij*, mei 2009, pp. 43-36.
- El Hadioui, I. (2012). Jeugdzorgen in de grote stad: over het opgroeien met pedagogische meerstemmigheid. In: *Zorgen om de jeugd: tussen paniek en passende voorzieningen*. Notten, T. & Spierings, F. (red.). Boom Lemma uitgevers, Den Haag, pp.23-41.
- Engbersen, G. (2003). 'De armoede van sociaal kapitaal', *Economisch-Statistische Berichten*, 27 maart 2003: D12.

- Engbersen, G. & Starring, R. (2000). De morele economie van lage inkomensgroepen: armoede en informaliteit. In: *Balans van het armoedebeleid: vijfde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting (2000)*. Engbersen, G., Vrooman, J.C. & Snel, E. (red.). Amsterdam University Press, Amsterdam, pp. 76- 100.
- Evenhuis, C.H.S. (2002). Diversiteit in levensloop: analyse en beschrijving. In: *Verkenning levensloop. Achtergrond. Analyse van trends en knelpunten (2002)*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Garssen, J. (2004). Tienermoeders: recente trends en mogelijke verklaringen. *Bevolkingstrends (CBS)*, no.1., pp.13-22.
- Garssen, J. & Nicolaas, H. (2006). Recente trends in de vruchtbaarheid van niet-westerse allochtone vrouwen. *Bevolkingstrends (CBS)*, 54, no.1, pp. 15-31.
- Gijsberts, M., Huijnk, W. & Dagevos, J. (2012). Het jaarrapport integratie 2011. Sociaal Cultureel Planbureau.
- Groeneveld, S. , Marx, T. & Merens, A. (2004). De arbeidsmarktpositie van vrouwen uit etnische minderheden. In: M. Gijsberts en A. Merens (red.), *Emancipatie in Estafette, de positie van vrouwen uit etnische minderheden*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, no.1, pp.81-113.
- Groenewoud, M. Red. (2009). *Vrouwen van de Nederlandse Antillen en Aruba: naar een betere toekomst: de positie van de Antilliaanse en Arubaanse vrouw in het heden, verleden en in de toekomst*. Uitgevoerd door de Universiteit van de Nederlandse Antillen. In opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Den Haag.
- Groot, M., Pin, R. & Villeseca (2013). *Ayó of te aweró? Een onderzoek naar migratie-intenties en de belemmerende en bevorderende factoren rondom remigratie naar Curaçao*. Onderzoeksbureau GrootZ Onderzoek|Advies. In opdracht van het Ministerie van Sociale Ontwikkeling, Arbeid en Welzijn, Curaçao.
- Hanoeman, A., Da Silva, A., Theunissen, A. & Walraven, G. (2009). *Onderzoeksrapport studeren en Financiën. Een onderzoek naar de financiële omstandigheden en schuldenproblematiek van studenten van Hogeschool Inholland Rotterdam*. Rotterdam, Lectoraat Dynamiek van de Stad van Hogeschool InHolland.
- Huijnk, W., M. Gijsberts en J. Dagevos (2010). Toenemende integratie bij de tweede generatie? In: Van den Broek, A., R. Bronneman-Helmers en V. Veldheer (red.). *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, pp.299-326.
- Jansen, H. (2011). Typologieconstructie: tussen euforie en empirie. *KWALON (16) 3*, pp. 6-16.
- Jennissen, R.P.W. (2006). Allochtonen in het hoger onderwijs. *Demos, Bulletin over Bevolking en Samenleving*, 22 (7), pp. 65-68.
- Jong, A. de (2008). *Notitie Studie en Zorg combineren*. Rotterdam: Stichting Steunpunt Studerende Moeders.
- Jong, M. de (2012). *'Ik ben die Marokkaan niet!'. Onderzoek naar identiteitsvorming van Marokkaans-Nederlandse hbo-studenten*. Amsterdam: VU University Press.

- Klip, M. (2011). *Je diploma is je eerste vrouw, of toch niet? Een sociologisch onderzoek naar de factoren in het studiegedrag van eerstejaars HBO studenten*. Masterthesis Master Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Ministerie OC&W (2011). *Hoofdlijnen emancipatiebeleid: vrouwen- en homo-emancipatie 2015*. Kamerstuk 08-04 2011.
- OECD (2010). *OECD Reviews of Migrant Education- Netherlands*. Shewbridge, C., Moonhee, K. Wurzburg, G. & Hostens, C.
- Ooievaar, J. (2010). Allochtonen en autochtonen in het hoger onderwijs. *Sociaal economische trends* (CBS), 1^e kwartaal 2010.
- Pels, T. & Gruyter de, M. Red. (2006). *Emancipatie van de tweede generatie: keuzen en kansen in de levensloop van jonge moeders van Marokkaanse en Turkse afkomst*. Verwey – Jonker Instituut, Utrecht.
- Pels, T., Distelbrink, M. & Postema, L. (2009). *Opvoeding in de migratiecontext. Review van onderzoek naar de opvoeding in gezinnen van nieuwe Nederlanders*. Verwey – Jonker Instituut, Utrecht.
- Raad voor de Volksgezondheid & Zorg (2007). *Uitstel van ouderschap: medisch of maatschappelijk probleem? Korte informatie en stellingen op basis van het signalement Uitstel van ouderschap voor maatschappelijke en politieke discussies*. Den Haag.
- Reijnen, J.M. & Dun, L.P.M. Van (2008). *Jonge moeders in Rotterdam. Stand van zaken 2008*. Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS). In opdracht van Jeugd, Onderwijs en Samenleving, Gemeenten Rotterdam.
- Risbo Research & Rijksuniversiteit Groningen (2011). *Studiesucces in de Bachelor. Drie onderzoeken naar factoren die studiesucces in de Bachelor verklaren*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Rijken & Lierbroer (2011). *Opvattingen over gezinsvorming*. In: *Gezinsrapport 2011. Een portret van het gezinsleven in Nederland*. Bucx, F. (red.) 2011. Sociaal Cultureel Planbureau.
- Robson, K. & Berthoud, R. (2003). Teenage motherhood in Europe: a multi-country analysis of socio-economic outcomes. *European Sociological Review*, Vol. 19 No. 5, pp. 451-466.
- San, M. van (1998). *Stelen en steken: delinquent gedrag van Curaçaose jongens in Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij Het Spinhuis.
- Schelling, F. (2007). *Gebrek aan opvang voor zwangere meiden en jonge moeders in Zuid Holland*. Gouda: Dienst Jeugd Onderwijs en Samenleving (JSO). Provinciaal netwerk jonge moeders.
- Severiens, S., Wolff, R. & Rezaei, S. (2006). *Diversiteit in leergemeenschappen*. Utrecht: Echo.
- Schoorl, J. (2006). Demografische gegevens. In: *Marokkanen in Nederland: een profiel..* Praag, C. Van (red). NIDI report 67, Den Haag, pp. 3-13.

- Snel, E. & Engbersen, G. (2004). Individualisering en sociale ongelijkheid in: *Individualisering en sociale segregatie*. Schnabbel, P. (red.) Sociaal Cultureel Planbureau.
- Van der Laan Bouma-Doff, W. & Groeneveld, S. (2004). Vrouwen uit etnische minderheden: een etnisch profiel. In: *Emancipatie in estafette. De positie van vrouwen uit etnische minderheden*. Gijsberts, M. & Merens, A. (red). Sociaal en Cultureel Planbureau / Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO), pp. 13-29.
- Van Putten, A. (2004). De sociaal-culturele positie van vrouwen uit etnische minderheden. In: *Emancipatie in estafette. De positie van vrouwen uit etnische minderheden*. Gijsberts, M. & Merens, A. (red). Sociaal en Cultureel Planbureau / Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO), pp. 67.
- Valk de, H. (2006). Sociaal-culturele positie en opvattingen. In: *Marokkanen in Nederland: een profiel*. Praag van, C. (red). NIDI report 67, Den Haag, pp. 39-62.
- Wolff, R.P. (2013). *Presteren op vreemde bodem. Een onderzoek naar sociale hulpbronnen en de leeromgeving als studiesuccesfactoren voor niet-westerse allochtonen studenten in het Nederlandse hoger onderwijs (1997-2010)*. Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen.
- Wolff, R.P., Rezai, S. & Severiens, S. (2010). *“Het is maar in wat voor gezin je geboren bent”. Een onderzoek naar de effecten van onderwijsniveau van ouders en van etnische afkomst op studiesucces*. Risbo, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Ypeij, A. & Snel, E. (2000). Met zijn vieren een: alleenstaande moeders, armoede en sociale steun. In: *Balans van het armoedebeleid. Vijfde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Red. Engbersen, Vrooman & Snel. Amsterdam University Press. Amsterdam, pp.101-125.
- Ypeij, A. (2009). *Single motherhood and poverty. The case of the Netherlands*. Aksant Academic Publishers, Amsterdam.
- Ypeij, A., Snel, E. en Engbersen, G. (2002). *Armoede in Amsterdam – Noord – Eerste deelstudie van project ‘Landschappen van Armoede’*. RISBO Rotterdam.

Geraadpleegde websites:

<http://www.nji.nl/> dossier jonge ouders

<http://statline.cbs.nl/statweb>

Bijlagen

Bijlage 1 Interviewleidraad

Doel

Het onderzoek beoogt bij te dragen aan inzicht in:

1. de wijze waarop sociale, culturele en religieuze processen van invloed zijn op:
  - a) de **levensloop** en belangrijke **keuzeprocessen** van jonge Antilliaanse en Marokkaanse studerende moeders;
  - b) de ervaren **kernopgaven** waar deze jonge vrouwen zich voor geplaatst zien;
  - c) de **strategieën** die deze jonge vrouwen toepassen om eigen doelstellingen te realiseren.
2. de manier waarop steunende actoren keuzen en kansen van deze vrouwen positief beïnvloeden;
3. de verschillen in levensplan, feitelijk levensloop en invloeden daarop tussen jonge Antilliaanse en Marokkaanse moeders.

Probleemstelling

Hoe beïnvloedt de standaardbiografie als etnisch specifieke norm omtrent family formation de kernopgaven waar jonge Antilliaanse en Marokkaanse studerende moeders (17 t/m 25 jaar) zich voor geplaatst zien? Hoe gaan deze vrouwen om met problemen bij het realiseren van kernopgaven in de context van de Nederlandse verzorgingsstaat en welke bestaans- en emancipatiestrategieën hantieren zij?

Materialen

pen
papier
recorder
ingevulde antwoordbrief (achtergrondgegevens)

Aantal interviews

Ik streef er naar om minimaal 8 jonge Marokkaanse moeders en minimaal 8 Antilliaanse moeders te spreken.

Stappenplan

Stap 0 voorbereiding

Bij het maken van een afspraak duidelijk aangeven dat het de bedoeling is dat het gesprek wordt opgenomen.

Stap 1 voorstellen

mijzelf voorstellen
Respondent op gemak stellen
Sfeer aftasten
Materiaal installeren
Recorder testen
Algemeen aandachtspunt: eerste contact op informele wijze maken.

Stap 2: Introductie

- ❑ Alvast bedanken voor medewerking
- ❑ Kort toelichten kern onderzoek: aanwijzing TV: *aangeven dat ik geïnteresseerd ben in de vraag hoe je vorm geeft deze vrouw aan de combinatie van studeren moeder zijn, terwijl dat misschien niet in alle opzichten wordt geaccepteerd in hun groep (Marokkanen) of ze er meer alleen voor staan dan hun eigen moeders op de Antillen.*
- ❑ Kort toelichten rol als onderzoeker en ervaring als docent, professionele motivatie voor het onderzoek, uit elkaar trekken van rollen
- ❑ Werkwijze interview vertellen: duur, soort vragen (onderwerpen niet te uitgebreid) , het maken van opnamen benoemen opdat ik goed hun verhaal geanonimiseerd kan noteren – daarvoor toestemming vragen , borging anonimiteit, verwerking van gegevens
- ❑ Recorder starten

Stap 3: Start interview

In de onderstaande lijsten (topiclijst) staan diverse vragen beschreven. Hoewel de topics voor beide respondentgroepen vrijwel overeenkomen, De vragen kunnen in het gesprek in een andere volgorde aan bod komen, zodat zoveel mogelijk aangesloten kan worden bij het verhaal van de respondent.

1. Hoe kijken mensen uit je eigen etnische groep aan tegen studierend moederschap?
2. Hoe ben je tot het moederschap gekomen, al dan niet voorafgaand aan je studie?
3. Wat motiveert jou om het moederschap met een voltijdsstudie te combineren?
4. In hoeverre heeft het moederschap nadelige gevolgen voor het nastreven van je onderwijsambities (gehad)? Hoe probeer je ondanks moederschap die onderwijsambitie over-eind te houden?
5. Moederschap en financiën (alleen voor Antilliaanse moeders);
6. Achtergrondkenmerken.

Interviewleidraad Marokkaanse moeders:

De topics	(indien nodig) doorvragen op:
<i>Kun je vertellen hoe mensen uit jouw omgeving aankijken tegen de combinatie van moederschap met het volgen van een voltijd studie?</i>	<ul style="list-style-type: none"> - inzoomen op norm van de etnisch specifieke standaardbiografie (opvattingen in eigen groep); - opvattingen partner; - opvattingen (schoon)familie; - opvattingen peers;
<i>Wat heeft je doen besluiten om naast het moederschap een voltijdsstudie te gaan volgen / of: nadat je moeder werd je studie weer op te pakken?</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Drijfveren / doelrichtingen; - Afwegingen; - let op al dan niet bewust inzetten van onderwijs als emancipatie strategie; - stimulerende actoren in de omgeving; - Evt belemmeringen / hindernissen.
<i>Welke moeilijkheden kom je tegen bij het volgen van je studie?</i>	<ul style="list-style-type: none"> - ervaren en feitelijke taakbelasting-combinatiedruk (zorg- opvoed- en studietaken); - hoe staat huwelijkspartner hierin? - beeldvorming / negatief stigma op school of op stage/werkplek?
<i>In hoeverre heeft het moederschap nadelige gevolgen voor het nastreven van je onder-</i>	<ul style="list-style-type: none"> - evt studievertraging of tijdelijke uitval;

<i>wijsambities (gehad)?</i>	<ul style="list-style-type: none"> - vinden van geschikte stageplaats etc. - Aspiratieniveau.
<i>Hoe probeer je ondanks moederschap die onderwijsambitie overeind te houden?</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Steunende actoren* (partner, (schoon)familie, vriendinnen, studiegenoten, docenten of andere professionals); - Verschillende vormen van ontvangen steun; - Mate waarin gebruik wordt / werd gemaakt van informele en formele voorzieningen (zoals steunpunt studerende ouders, kinderopvang). - Wat werkt? * (etniciteit, beschikbaarheid, nabijheid, oordelen)
<i>Als ik zeg: moeder zijn terwijl je opleiding nog niet afgerond is, is...hoe zou jij dan deze zin afmaken?</i>	<ul style="list-style-type: none"> - evt. andere kernopgaven? - Voordelen / krachten?
Tot slot..... <i>Wie of wat helpt je het meest bij het doorzetten van je studie in combinatie met het moederschap?</i>	

Interviewleidraad Antilliaanse moeders:

De topics	Doorvragen indien nodig
<i>Kun je vertellen hoe mensen uit jouw omgeving aankijken tegen de combinatie van moederschap met het volgen van een voltijd studie?</i>	<ul style="list-style-type: none"> - inzoomen op norm van de etnisch specifieke standaardbiografie (opvattingen in eigen groep); - opvattingen familie / peers / netwerk vrouwen uit eigen groep; - opvatting biologische vader van het kind; - opvattingen peers (heterogeen).
<i>Wat heeft je doen besluiten om naast het moederschap een voltijdsstudie te gaan volgen / of: nadat je moeder werd je studie weer op te pakken?</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Drijfveren / doelrichtingen; - Afwegingen; - let op al dan niet bewust inzetten van onderwijs als emancipatie strategie of onderwijs als bestaansstrategie (financiële prikkel); - stimulerende actoren in de omgeving; Evt belemmeringen / hindernissen.
<i>Welke moeilijkheden kom je tegen bij het volgen van je studie?</i>	<ul style="list-style-type: none"> - ervaren en feitelijke taakbelasting- combinatiedruk (zorg- opvoed- en studietaken); - in hoeverre ondersteunt biolo-

	<ul style="list-style-type: none"> - gische vader bij dagelijkse taken? - beeldvorming / negatief stigma op school of op stage/werkplek? - Financiële moeilijkheden?
<i>In hoeverre heeft het moederschap nadelige gevolgen voor het nastreven van je onderwijsambities (gehad)?</i>	<ul style="list-style-type: none"> - evt studievertraging of tijdelijke uitval; - vinden van geschikte stageplaats etc. - Aspiratieniveau.
<i>Hoe probeer je ondanks moederschap die onderwijsambitie overeind te houden?</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Steunende actoren* (partner, familie, vriendinnen, studiegenoten, docenten of andere professionals); - Verschillende vormen van ontvangen steun; - Mate waarin gebruik wordt / werd gemaakt van informele en formele voorzieningen (zoals steunpunt studerende ouders, kinderopvang). - Wat werkt? - * (ethniciteit, beschikbaarheid, nabijheid, oordelen)
<i>Voor studenten in het algemeen is het soms lastig om rond te komen. Dat lijkt me als (alleenstaande) moeder helemaal, hoe doe jij dat? Als je krap bij kas zit, hoe ga je daar mee om? Heb je daar bepaalde trucjes voor bedacht zodat je slim met je geld om kan gaan?</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Maandelijkse inkomstenbronnen - Financiële ondersteuning netwerk; - Gebruik van subsidies overheid of schuldsanering - Incidentele inkomstenbronnen - Top 3 kostenpost - Eventuele schulden (als gesprek het toelaat)
<i>Als ik zeg: moeder zijn terwijl je opleiding nog niet afgerond is....., hoe zou jij dan deze zin afmaken?</i>	<ul style="list-style-type: none"> - evt. andere kernopgaven? - Voordelen / krachten?
<i>Tot slot..... Wie of wat helpt je het meest bij het doorzetten van je studie in combinatie met het moederschap?</i>	

Stap 4: Afronding van het interview

- Vragen naar achtergrondkenmerken:
  - Hoe lang wonen je ouders in Nederland? (eerste of tweede generatie migrant);
  - Beroep / opleiding ouders (evt. opleiding broers en zussen), leeftijd waarop moeder eerste kind kreeg.
- Bedanken voor tijd, aandacht en openheid
- Navragen hoe respondent het gesprek vond

Mijn kind is mijn beloning

- Eventuele aanvullingen, wil respondent nog iets kwijt?
- Andere studerende Marokkaanse of Antilliaanse moeders in omgeving- interesse / informeren?
- Verwerking gegevens: omstreeks februari rapportage, interesse?
- Vragen?
- Afronding

Bijlage 2 Achtergrondkenmerken respondenten

Resp. nr	Etnische Afkomst	Generatie	Leeftijd	Leeftijd geboorte eerste kind	Aantal kinderen / sekse/ leeftijd	Huishoudvorm	Hoogst voltooide opleiding	Sector	Studie jaar
03	Antillen Aruba	Eerste generatie migrant	22 jaar	18	1, j, 4 jaar	Samenwonend met vriend en kind	HAVO	Onderwijs	2
04	Antillen Aruba	Eerste generatie migrant	24 jaar	18	1, j, 5 jaar	Samenwonend met kind	HAVO	Sociaal-medisch	1
08	Antillen Curaçao	Eerste generatie migrant	26 jaar	18	1, m, 8 jaar	Samenwonend met kind	MBO	Economisch	3
12	Antillen Curaçao	Eerste generatie migrant	26 jaar	18	1, j, 8 jaar	Samenwonend met kind	HAVO	Economisch	3
14	Antillen Curaçao	Eerste generatie migrant	28 jaar	19	2, j en m, 6 en 9 jaar	Samenwonend met kinderen	HAVO	Economisch	3
05	Antillen Curaçao	Tweede generatie migrant	24 jaar	19	1, j, 5 jaar	Samenwonend met vriend en kind	MBO 4	Maatschappij en Recht	3
07	Antillen Curaçao	Tweede generatie migrant	22	21	1, m, 1 jaar	Samenwonend met kind	MBO 4	Maatschappij en Recht	1
09	Surinaams	Tweede generatie migrant	27 jaar	24	1, m, 3 jaar	Samenwonend met kind	MBO 4	Maatschappij en Recht	3
10	Surinaams	Tweede generatie migrant	26	19	1, m, 6 jaar	Samenwonend met kind	MBO 4	Maatschappij en Recht	1
12	Antillen Curaçao	Tweede generatie migrant	28	19	1, m, 8 jaar	Samenwonend met kind	MBO 4	Maatschappij en Recht	1
01	Marokkaans	Tweede generatie migrant	25	21	1, m, 3 jaar	Gehuwd, samenwonend met man en kind	MBO 4	Maatschappij en Recht	4
02	Marokkaans	Tweede generatie migrant	26	22	2, j en m, 4 en 1 jaar	Gescheiden, samenwonend met kind	MBO 4	Maatschappij en Recht	1
06	Marokkaans	Tweede generatie migrant	27	20	1, m, 7 jaar	Gescheiden, samenwonend met kind	MBO 4	Onderwijs	2
15	Marokkaans	Tweede generatie migrant	26	23	1, m, 2 jaar	Gehuwd, samenwonend met man en kind	HAVO	Economisch	3